

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Haver og gartnere

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED

HAYER OG GARTNERE

FRA ALS OG SUNDEVED

Hefte 46

Haver og gartnere

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED

SØNDERBORG

1967

Indholdsfortegnelse

Blomster- og plantenavne	5
<i>J. Slettebo:</i>	
Slotshaver — landsbyhaver	9
<i>H. C. Petersen:</i>	
Gartnerslægten Petersen	47
<i>J. Slettebo:</i>	
Vothmanns have	61
— — —	
Historisk Samfund for Als og Sundeved	81
Museet på Sønderborg slot	85

Redaktionsudvalg:

AUG. KØRSE . NIELS THUESEN
J. SLETTEBO

Redaktør:

J. SLETTEBO

Tryk:

DY-PO TRYK

BLOMSTER- OG PLANTENAVNE

En lang række blomster og planter har foruden det mere officielle navn også en lokal betegnelse. Det er først og fremmest for at komme ud over disse lokale navne, at man har givet alle planter et internationalt anerkendt latinsk navn. Kun derved kan man være sikker på, at man taler om samme plante. Men den lokale betegnelse er blevet brugt uafhængig af den mere officielle og ofte viser det sig, at et lokalt plantenavn kun har en ganske begrænset anvendelse, og at man i et naboområde har en anden benævnelse for samme plante. På den måde kan en enkelt plante foruden et latinsk og et almindeligt anerkendt, rigsdansk navn have en hel række lokalnavne, afvigende fra egn til egn.

Selv indenfor et så relativt begrænset område som Sønderborg amt kan man finde flere dialekt-betegnelser for samme plante. Et elmetræ hedder Neffe på Als, Ebern i Sundeved. Der er ofte så stor forskel, at man ikke af ordene kan se, at der er tale om samme plante, mens der til andre tider blot er en nuanceforskel i selve udtalen. Dertil kommer, at udtalen kan varieres indenfor et snævrere område. Alsisk og sundevedsk er ikke entydige begreber. Der er f. eks. på mange områder tydelig forskel på det alsisk, der tales i Nørre herred og det, der tales i Sønder herred. Hertil kommer så ovenikøbet, at der i dialekten kan udskilles et område i den østlige del af Lysabild sogn, hvor lydenes udtale afviger fra det øvrige alsisk, uden at selve ordene i og for sig er andre, og at man i størstedelen af Ulkebøl sogn kan udskille et dialekt-præg, der under indflydelse af købstadsproget på visse punkter afviger fra Sønder herreds dialekt. Selv om man taler om sønderjydsk dialekt, kan den altså let deles op i mange underområder, og selvom man taler om alsisk dialekt som et af disse underområder, kan den altså også deles op i endnu mindre områder, der tilmed til dels overlapper hinanden.

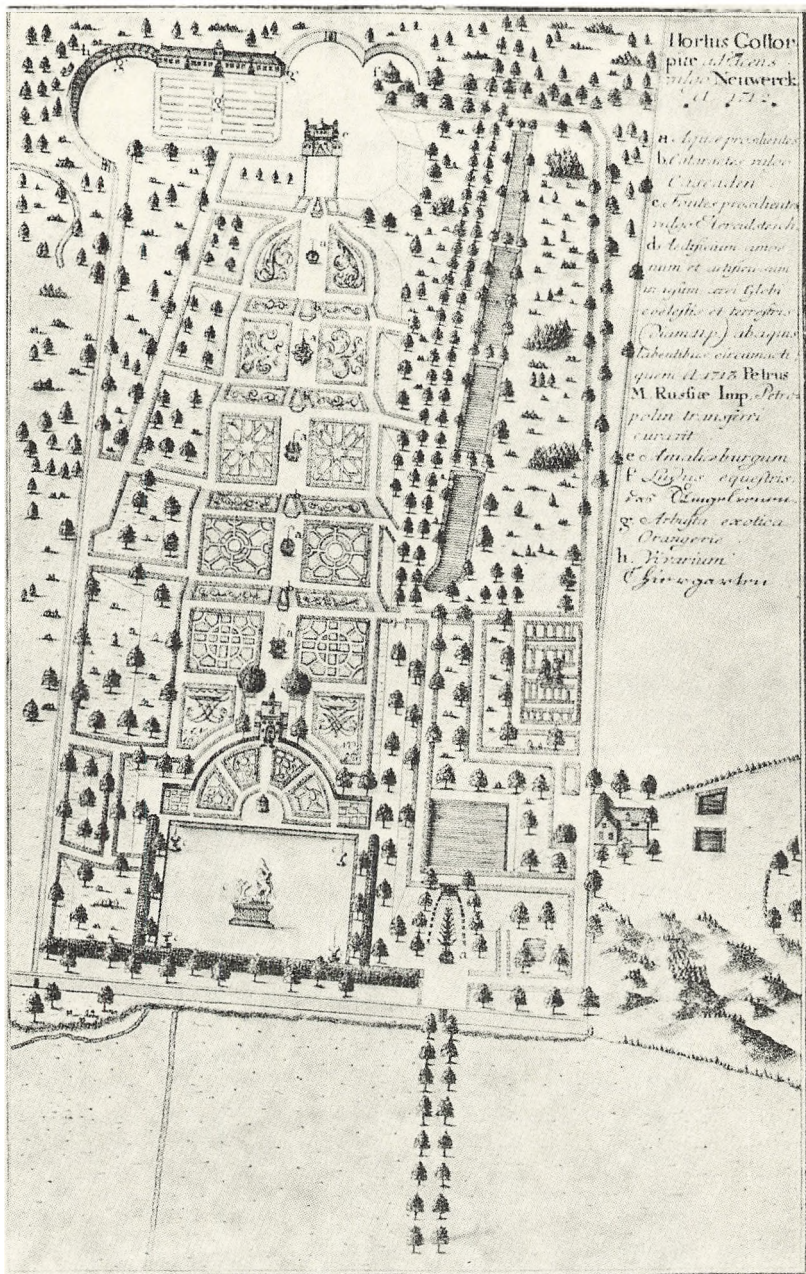
Her er det ikke tanken at foretage en analyse af disse dialektproblemer, men kun at bringe nogle få eksempler på plantenavne med deres mest benyttede lokale betegnelse, dels på Als, dels i Sundeved.

	ALS:	SUNDEVED:
<i>Træer:</i>		
Ahorn (Løn)	Eær (Ær) Løn	Ehr
Ask	Esg	Esk
Benved	Benneve	Benne
Eg	I'ch	Ech
Elm	Neffe	Ebern (Ebren)
Kastanie	Krestanle	Krestannel
Kristtjørn	Høffeltwan	Høffeltwån
Mispel	Åffenås	Åffenås
Sølvpoppe	Abil	Lavæl
<i>Blomster:</i>		
Agersennep	Vildkål	Achekål
Eng-kabeleje	Majblomme	Solblomme,
Eranthis	Astronome	Kobblomme,
Hjertegræs	Beffegræs	Beffegrejs
Hyben, vilde	Honnepot, Juchbæ	Juchbæ
Kornblomster	Kvanblomme	Kvornblomme
Lilie, hvid	Jeps-lilje	Lilje
Mælkebøtte	Troldku'ns Kjænstav	Trollkun
Padderokke	Øjsendrøje, Rævhalle	Rævhalle
Primula, gul	Koblomme	Theblomme
Skovmærke	Myskene	Myskene
Skovsyre	Kuk'mad	Kukmad
Snerle	Lilleris	
Støvbold	Ullefis	
Tusindfryd	Tusindpiche	Tusindpiche
Valmue	Blårrekok	Mannekop
<i>Køkkenhave:</i>	<i>Kalgå:</i>	
Brombær	Brambær	Brombæ
Hindbær	Hin'bær	Henbæ
Kartofler	Potede	Katøfle
Peberrod	Merk'	Mærk'
Ribs	Hønsbær	Hansbæ
Suppevisk	Kru'bosk	Supkru, Krubosk
Syre	Suram	Suramkål
<i>Frugthave:</i>	<i>Affelgå':</i>	
Blommesorter:	Kriche (Små blommer)	Kræehere
	Kopatter	Samme form

Pæresorter:	Permot (Bergamotter) Skomagerpære Trykhalse	Pergamotter
Æblesorter:	Grånetter Honne-efler Kejsertåfel-efle Løg-efle Nonnetitter Skorstensfejer-æble	Ullerup-efel Kejsertafel Nontitter
Vilde skovæbler	Sokrater	Surrekratter
Slåen	Slå'bær	Samme form
Hvid tjørn	Twanbæ	Haubæ

Ovenstående liste giver sig ikke ud for at være udtømmende, men skal blot opfattes som en eksempelsamling.

Oplysningerne om de alsiske udtryk er dels hentet fra »Alsingergildet«s ordsamling, dels stillet til rådighed af viceskoleinspektør Hans Krogh, mens de sundhedske betegnelser skyldes teglværksejer Andreas Christensen, Vesterled, Nybøl, fru gårdejer Musse Petersen, Højgård, Nybøl, og sognefoged N. Thuesen, Ullerup.

Neue Werk, barokhaven ved Gottorp slot, anlagt 1640—70.
 Kobberstik af C. Fritsch 1743.

J. Slettebo:

SLOTSHAVER - LANDSBYHAVER

SØNDERJYSKE SLOTSHAVER:

I 1640 påbegyndtes ved Gottorp slot anlægget af en helt ny slotshave. Der eksisterede allerede tre slotshaver, to sydvest for slottet og en mod nordøst. De er alle tre aftegnet på Mejers kort fra 1641, hvor den nordøstre have er betegnet »Lust-Garde« og det store indhegnede område bagved er kaldt »Der fürstl. Thiergarde«. Det var disse to sidstnævnte områder der nu blev inddraget til den nye slotspark. Arbejdet kom imidlertid til at strække sig over mange år, først i 1670 var den færdig. Som »Neue Werk« blev Gottorp slotspark kendt over hele Nordeuropa som et af de smukkeste og mest gennemførte eksempler på fransk barok havekunst. Denne nye franske kunst havde fået sin endelige udformning efter påbegyndelsen af Neue Werk, idet grundlæggeren heraf, André le Nôtre (1613—1700), først omkring 1650 anlagde Tuilerihaven og først i 1650-erne og 60-erne indrettede han de haver, hvor hans ideer blev mest konsekvent gennemført. Efter 1670 nåede de nye haveteorier til København, udnyttet første gang i det i 1673 fuldførte Sophie Amalienborg slots have langs Nyhavn. Den var muligvis indrettet af arkitekten Lambert von Haven, der var kommet hjem fra Paris i 1670, samme år som Neue Werk afsluttedes.

Hertug Frederik III (død 1659) og hertug Christian Albrecht af Gottorp må have haft nær og direkte kontakt til Paris, når Gottorphanen således var forud for de københavnske slotshaver, og der er næppe tvivl om, at den kom til at virke inspirerende på adskillige haveanlæg i hertugdømmerne. Franske parker blev bl. a. anlagt ved Augustenborg, Gråsten og Schackenborg, men der var næppe nogen af de slesvigske slotshaver, der nåede samme kunstneriske højde som Neue Werk. Alligevel kan en gennemgang af Sønderborg-egnens slotshaver give et indblik i havekunstens udvikling fra renaissancehaven over det franske barokanlæg til den engelsk-prægede romantiske have.

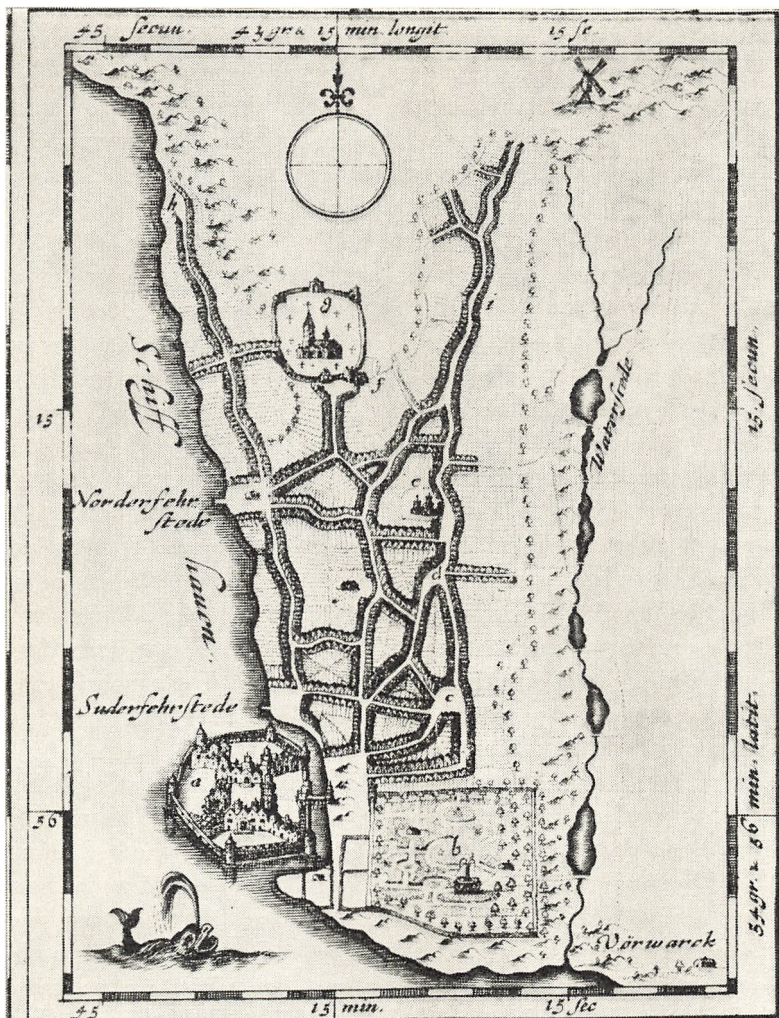
Det ældst kendte stik over Sønderborg findes i Danckwerts atlas fra 1652. På byplanen, der nok er tegnet allerede 1649, er tydelig angivet en »Slotsgarte«. Den strækker sig bag det nuværende Rosen-

gades sydside mellem Slotsbakken og en linie noget øst for Batterivej ned til skrænterne mod Strandvejen. Selve Rosengade er bebygget på begge sider, så haven er adskilt fra husenes småhaver ved en lige mur, der først drejer mod syd, når man er kommet et stykke hen ad Voldgade.

Det er nu et spørgsmål, om vi er på sporet af noget så sjældent som et middelalderligt haveanlæg? Svaret må blive nej. Bag den nuværende præstegård lå byens middelalderlige kirke, Nicolai kirke, og omkring den lå byens oprindelige kirkegård. Af dette er intet at se på planen og slotshaven strækker sig helt uhindret henover kirkegården og måske endog over det sted, kirken havde stået. Nicolai kirke kan tidligst være nedbrudt efter 1600, da udvidelsen af Mariekirken var fuldført og hvis man regner med, at der er gået nogle år inden kirkegården har været udslettet, må det nok være rimeligt at datere slotshavens anlægstid til de sidste år af hertug Hans den Yngres levetid, ca. 1620, til hertug Alexanders regeringstid mellem 1622 og 1627 eller måske endda først til dennes efterfølger, hertug Johan Christian. Det er vel ikke helt urimeligt at datere haven allerede til hertug Hans' tid. Hans bror, kong Frederik II, anlagde 1686—87 en meget smuk og moderne have ved Haderslev og Hans må selv have taget initiativet til haveanlæg ved Østerholm og måske også ved Nordborg.

I alle tilfælde er der tale om en renaissancehave, anlagt i første halvdel af 1600-tallet. Det er ikke mange danske renaissance-haver, der er kendte. Fra gamle stik kendes enkelte og dertil kommer nogle rekonstruktionsforsøg, der virkelig giver et vist indtryk af, hvordan en renaissancehave kan have set ud. Ved Spøttrup og ved Vordingborg er genskabt renaissancehaver med anvendelse af gamle planter og i en del af Egeskov slotspark indgår en sirlig prydhave i renaissancestil.

Der kan være god grund til at se nærmere på haven i Sønderborg. Det er ovenikøbet så heldigt, at planen fra 1649 kan suppleres med et stik fra 1657 i Pufendorfs store værk om svenskekongen Karl Gustavs bedrifter og i nogen grad med et stik fra 1658, der viser de polske og brandenburgske troppers overgang over Alsund. Hertil kommer et byprospekt i Reesens atlas fra ca. 1670, hvis gengivelse dog er yderst skematisk, og en skitse over byen af E. Streng fra 1684. Af disse er Danckwerts og Pufendorfs både de tydeligste og mest pålidelige.

Grundriß der Stadt und Slottes
 Sonderborg.
 Mars der Ruten

Furstl. Slot	a	Armen hauss	f
Storgartz	b	Marienkirch	g
Blowmarkt	c	Fischerstrass	h
Großemarckt	d	Perlenstrass	i
Hertz Ernstguntrß hauss	e		

På dette grundlag er der ganske gode muligheder for at skaffe sig et indtryk af havens indretning. Den har åbenbart været omgivet af en mur og i dennes nordvesthjørne, det hjørne, der var nærmest slottet, var en port. Langs muren stod en enkelt række træer, idet der dog langs vestsiden var flere rækker, muligvis som en sluttet lund af løvtræer, muligvis snarere frugttræer.

Hjørneindgangen har hindret et helt symmetrisk haveanlæg. Der gik øjensynlig en bred sti langs den nordre og den vestre mur, hvorfra man så ad andre stier kom ud i selve haven. Dennes hovedakse gik øst-vest, så det må have været tilsigtet, at man skulle komme ind i haven ved at dreje til højre ved indgangen, følge vestmuren halvvejs hen og dreje ind ad den brede midtsti. Herved fik man også de mange træer foran østmuren som baggrund for det øvrige, meget kunstfærdige anlæg. På hver side af den midterste sti kom først nogle symmetrisk anbragte bede med cirkulære udsnit, hvilepladser, hvortil man kom ad stier vinkelret på midtaksen. Længere fremme delte midtstien sig og man kunne så gå enten højre eller venstre om et stort rundt eller ovalt bed. Nået halvvejs om rundingen var der påny tværveje, der førte til hvert sit nye runde bed, således at gangstiernes symmetri stadig blev opretholdt. De ydre bede var derimod ikke helt ens, idet det sydlige opfyldtes af en vandkunst, et ret stort springvand, tilsyneladende placeret midt i en kumme.

Også havens øvrige cirkulære bede var udsmykket, sandsynligvis bl. a. med statuer, men planerne er ikke så tydelige, at man kan afgøre, hvad det er. På stikket fra 1658 synes i det ene bed anbragt en rund bygning, vistnok et lysthus, som det kendes fra andre haver.

Trods sin upraktisk anbragte hjørneindgang og trods den skæve sydside er det ganske klart, at slotshaven har været resultatet af en meget bevidst tilrettelæggelse. Hertugen har sikret sig en kyndig mand til at udforme sit meget kunstfærdige og gennemtænkte haveanlæg.

På omtrent samme tid lod Chr. 4. anlægge en fornem renaissancehave i København ved det sted, hvor han opførte Rosenborg slot. Også denne have var delt af en hovedakse og mindre tværakser, således at alle stier skar hinanden i rette vinkler. Haven ved Rosenborg var omgivet af et højt plankeværk. Den var udstyret med et springvand, et fuglehus og en labyrint og rundt omkring anbragtes statuer og andre billedhuggerarbejder. I 1607 indkøbtes planter til haven, dels blomster til lysthaven, dels frugttræer til frugthaven og

*Kort over Sønderborg og omegn, med slotshaven og haven ved Ernst Günthers pale.
Stik i Pufendorfs atlas 1657.*

frø til krydderhaven. Der var i høj grad et praktisk formål med denne kongelige have, helt i Chr. 4.'s ånd. Som anlægsgartner var de første år ansat urtegårdsmænd Sebastian Lockhammer.

Lighedspunkterne mellem Rosenborg have og Sønderborg slotshave er mange, først og fremmest den stive, retvinklede symmetri og den totale uafhængighed af det tilhørende slot. Det synes dog som om det skrånende terræn og den større anvendelse af cirkelbede og måske endda et ovalbed har givet Sønderborg-haven lidt mere liv og afveksling. Begge haver er typiske renaissance-anlæg, men mens Rosenborg-haven er karakteristisk for den noget tørre hollandske udformning, minder Sønderborg-haven mere om den form, man i Tyskland havde givet denne oprindeligt italienske havestil.

Det bevarede materiale tillader ikke at sige, hvilke planter der har stået i Sønderborg-haven. Man kan dog nok gå ud fra, at bedene har været indrammet af hække, fortrinsvis lave klippede buxbomhække, eller kanter af timian og lavendel og at der blandt blomsterne har

været roser, nelliker, krokus, morgenfruer, aurikler, iris og rosmarin. De fleste hække har været ganske lave, men ind imellem har været høje, kunstfærdigt klippede buske som søjler, kugler eller endda figurer. Frugttræerne har især været æbler, men måske også pærer, kirsebær og muligvis endda vinranker. Frugttræerne var indførte, mange af de sjældnere blomster også. Til Skanderborg slotshave var 1569 indført 240 frugttræer, især æbler, pærer, blommer og kirsebær, men også kvæder, mandeltræer, figen, morbær og valnød, og til Rosenborg anskaffedes i de første 20 år over 4000 træer, hovedsagelig æble, pære, kirsebær, mandel, fersken og figen. I urtehaven har der været lægeurter og almindelige køkkenurter som grønkål, løg, persille, dild, karse, måske også kørvel, pastinak og gulerod.

På kortet 1657 fra Pufendorfs atlas er gengivet endnu en have. Den har ingen betegnelse, skønt den ser ud til at være større end slotshaven og den er end ikke antydnet i Danckwerts 8 år ældre kort. Den ligger et stykke øst for Perlegade og den gamle Fuglegade, den nuværende Østergade, ender omtrent midt for den ene langside. Da denne have ikke er med på andre af byplanerne fra 1600-tallet kunne man måske fristes til at henvise den til den svenske korttegners fantasi. Men dels synes kortet iøvrigt at være ret pålideligt i sine hovedtræk, dels ligger haven på det sted, hvor senere den berømte Vohtmanns have dukker op. Der kan næppe være tvivl om, at den aftegnede have er den, der blev anlagt af hertug Ernst Günther som have til hans palæ i Perlegade og som senere skiltes fra palæet og kom i gartner Vohtmanns eje. (Jvf. s. 63 f.)

Ernst Günthers palæ er opført senest 1649 og i 1650 købte hertugen et stort areal øst derfor af amtskriver Heidmüller. Da han d. 15. jan. 1651 giftede sig, flyttede det unge par ind på palæet og først i årets løb erhvervede han sig den jord ved Stavnsbøl, hvor han opførte sin nye residens, Augustenborg slot. Det er derfor naturligt, at han netop i 1650 sørgede for at få indrettet en smuk slotshave overfor palæet og den er altså lige akkurat for ny til, at Danckwerts korttegn har fået den med. Man ved også, at han sørgede for, at den nye have udsmykkedes med sjældne træer, springvand og fiskedamme. Derimod har der her ikke været køkkenhave, idet palæets urter var anbragt bag palæet ind mod muren i Mariegade, det såkaldte »Plantbej«.

Heller ikke her var der nogen direkte symmetrisk forbindelse mellem palæ og have. Den synes at have været opbygget om en

*Udsigt mod Sønderborg med slotshaven bag slottet t. h.
Italiensk stik fra 1658.*

lang nord-sydgående længdeakse og tre korte tværakser. Akserne var vinkelret på hinanden, men i skæringerne var anbragt cirkelrunde bede, det største og måske det, der rummede springvandet, i den sydligste skæring. Fiskedammen har været en udvidelse af den bæk, der i forvejen løb sydpå fra søen ved den nuværende rutebilstation.

Dette ene kort fra 1657 er ikke tilstrækkeligt til en nærmere beskrivelse af palæhaven i Sønderborg. Det er dog klart, at den i sin udformning er nært beslægtet med den lidt ældre slotshave og til en vis grad må der også have været overensstemmelse m. h. t. de planter, man har set.

Palæhaven har dog nok i højere grad været en prydhave med hovedvægten lagt på bedene, de kunstfærdige hække, de smukke blomster og de sjældne planter. Men først da den bliver centrum i Vohtmanns berømte planteskole, findes der nærmere oplysninger om den. Og da er renaissancepræget forlængst borte.

Da Nordborg slot er mindst lige så gammelt som Sønderborg slot, har der vel været en slotshave i Nordborg lige så tidligt som i Sønderborg. Man ved blot mindre om den. En eventuel middelalderhave kendes selvfølgelig lige så lidt her som andre steder, men heller ikke om renaissancehaven er der meget at sige. På Resens atlas fra 1677 ser man resterne af det i 1665 nedbrændte slot, men nogen have angives ikke. Forholdet har været som i Sønderborg, at den egentlige slotshave ikke lå på den ø, hvor slottet var opført, men inde på land. Først da slottet ved genopbygningen efter 1678 anbragtes på øens sydside blev der plads til en samlet have. Heller ikke dennes ældste udseende kendes. Det er dog usandsynlig at hertug August, der ejede slottet 1666—99, ikke fik anlagt en slotshave ved sine nye bygninger. I alt fald udstyrede han sin lille jagtgård Augustenhof, som han opførte ca. 1690, med en lysthave, der omfattede både prydhave og frugthave. I 1873 fældedes således nogle ældgamle pæretrær, der efter traditionen var plantet under hertug August.

Om lysthaven ved Augustenhof ved man iøvrigt, at den lå syd for gården og at den opdeltes ikke blot af brede havegange, men også af en kanal, der i en krumning førtes gennem hele havens længde. I havens vestlige del var kanalen delt, så der blev to cirkelrunde øer, ca. 4 m i diameter og med en ca. 2 m bred vandgrav udenom. Øerne var kunstige høje, bevokset med lavt krat og her avledes vinbjergsnegle — et vidnesbyrd om hertugens fransk-påvirkede køkken. Disse to »sneglehøje« stod indtil 1860, da de endelig sløjfedes. Den nærmere udformning af haveanlægget ved Augustenhof kendes ikke, men kanalerne synes at tyde på en hollandsk-påvirket plan, anlagt på et tidspunkt, da man i hovedstaden var godt på vej over i de store franske barokhavers tid.

Har hertug Augusts have ved Nordborg fulgt de samme retningslinier, så har man nok ret hurtigt følt dem forældet. De følgende hertuger havde dog nok ikke økonomisk mulighed for en omlægning og den måtte derfor vente, til den sidste hertug Frederik Carl 1729 udbyttede Nordborg med Pløn og kongen overtog Nordborg. I 1734 udnævntes Holger von Scheel til amtmand og han lod bl. a. haven nyindrette. Den fik en ny plankeværksindhegning og som en hovedlinie i et franskpræget anlæg plantedes 1734 en bred lindeallé, hvoraf flere træer endnu står. Haven blev nu anbragt i symmetrisk forbindelse med bygningerne og den opdeltes med gange og hække i afdelinger af forskellig størrelse. Den østlige del af haven

Plan over Østerholm med jordegods og skove 1768.
Fra slottet ses alléen ned mod havet. Orig. i Rigsarkivet.

tilplantedes for en stor del med træer, både frugt- og prydblanker.

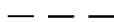
På det ikke-benyttede stik til Pontoppidans Atlas fra 1763 er som nr. 3 angivet »Slots-haven«. Den ligger imidlertid ikke på slots-holmen, men støder ud til Løjtertoft. Som før nævnt var dette den oprindelige placering af Nordborg slotshave og den eksisterede ud mod Løjtertoft og der lå en bygning i havens vestlige del. Denne bygning er muligvis den, der siden kaldtes »Hertug Hans' Palæ«, måske den senere gartnerbolig.

På stikket fra 1763 er hele Nordborg og dermed haven afbildet i stærk forenklet form med haven delt i fire dele af to brede gange vinkelret på hinanden, der i skæringen udvides til en rund plads. På et stik fra 1781, hvor området kaldes »Kongens Hauge« er ikke engang havens begrænsning angivet. Også ved nedlægningen af slottets avlsgård i 1773 benyttedes betegnelsen »Kongens Hauge« og i tingbøger kaldes området ved Løjtertoft for »Slotshaven«. Den ældste gengivelse stammer fra Resens Atlas 1677, og allerede her kan man se bygningen ud mod Løjtertoft. Haven synes at være noget uregel-

mæssigt afgrænset og den rummer mange træer. Dens opbygning i bede og gange er ikke gengivet her.

Svifter de gamle kort således, når det gælder nærmere oplysning om slotshaven i Nordborg, kan man til gengæld supplere med en lidt yngre beskrivelse fra 1763, skrevet af J. A. Dyssel. Han kom fra Oksbøl ad en vej, der »var mere at kalde en allé end en landevej«. Han kørte »indtil man får slotshaven på højre hånd, der begynder en ret prægtig og bred allé, som løber lige til slottet Nordborg«. Dyssel bedømmer alléens træer til at være meget gamle, men de er »skammelig forhugne« og tilføjer: »Ligeledes ligger den fordums dejlige have aldeles øde og unyttig. Man fortalte mig, at en privat person der ved slottet havde budt 2.000 rdlr. for pladsen, hvoraf man kan slutte, hvad stor strækning den må have«.

Endnu så sent som efter 1870 omtaler astronom Brorsen, der da boede på Løjtertoft, at hans have, der var en rest af den tidl. slotshave, var afgrænset mod øst af et stort kampestensdige. Han kalder haven Augustus' have efter hertug August og nævner, at der står et stort monument af kong David med harpen. Dette er det eneste vidnesbyrd vi har om den skulpturelle udsmykning, men en sådan har været ganske normal. Neue Werk ved Gottorp var således berømt for sin Herkulesstatue midt i en kunstig sø og ved Charlottenborgs have fra ca. 1680 anbragtes blyfigurer i hjørnerne på de otte parterrebede.

Foruden ved Sønderborg og Nordborg slotte har der også været anlagt en renaissancehave ved Østerholm. Oplysningerne om denne er imidlertid ret sparsomme. Det eneste ældre kort over Østerholmegegnen er fra 1768, og da var det 35 år siden, der var givet tilladelse til at nedbryde det hertugelige jagtslot. På kortet kan man se slottets beliggenhed, hele den tilhørende ladegård og de tilliggende skovdistrikter. Det fremgår, at der ved slottet har være en ret lille have, men for at få format over anlægget har man i forlængelse af slottets midtakse hugget en bred stribe gennem skoven mod øst helt ned til kysten. På den måde har man på en enkel måde forbundet slot og skov til en enhed, der måske nok var fornemmere og mere imponerende end slottets egen størrelse egentlig indbød til. Men udsigten fra førstesalens østvinduer må unægtelig have været udover det sædvanlige.

Østerholm var opført omkring 1550 af Thomas Sture, men var

i 1584 købt af hertug Hans den Yngre. Der er næppe tvivl om at også haveanlæg og allé må være udført under ham, muligvis i forbindelse med den udvidelse af slottet, han fik gennemført fra 1595. Slottet kom senere til Nordborg og benyttedes især til enkesæde, hvorfor man kan tænke sig at blomster- og frugthaven er blevet vedligeholdt indtil den sidste enkehertuginde døde 1723.

Til udbygningerne ved ladegården hørte bl. a. et orangeri, en bygning, hvor man dyrkede sjældne planter — ofte vækster som egentlig hørte hjemme i varmere lande. Man havde altså virkelig ofret noget på at give lystslottet en tilhørende lysthave. Af en fortegnelse fra 1720 vides, at man her forsøgte dyrkning af laurbær, figen, cypresser og blandt blomster bl. a. nelliker. Desuden fandtes ti smukke forgyldte blomsterpotter med granat- og pommeranstræer. I det hele er det karakteristisk, at dyrkningen i orangeriet fortrinsvis foregik i store urtepotter.

Selve haven var delt i fire afdelinger, hvor orangeriet var den ene, men dens nærmere udformning er ukendt. Desuden var ved slottet anlagt en betydelig køkkenhave og en meget stor frugthave, hvori der ca. 1700 optales 584 frugttræer. Havens betydning, mens den hørte under Nordborg kan måske også aflæses af, at den anvendtes som planteskole, hvorfra der solgtes træer, buske og blomster.

— — —

Fra de store regelmæssige barokanlæg i Augustenborg kan man endnu tydeligt se hovedtrækkene i den gamle slotshave. De lange alléer ned gennem parken kan stadig følges og den vældige plæne foran hovedbygningen og på palæets haveside angiver det oprindelige parterre-afsnit. Helt nøje kan anlægget ikke dateres. Det er muligt, at visse træk er bibeholdt fra Ernst Günthers slot fra ca. 1650, men den konsekvente barokudformning må dog nok ses i sammenhæng med de nuværende bygningers opførelse i tiden efter 1770 eller — for palæets vedkommende — efter 1786. I så fald må man nok karakterisere haveanlægget som noget gammeldags. Der var gået omtrent 100 år siden le Nôtre angav den franske havekunsts idealer og siden det fornemme Neue Werk ved Gottorp var fuldført og der var flere årtier efter at den danske baroktids store havekunstner J. C. Krieger havde afsluttet indretningen af sin sidste herregårdshave. Retfærdigvis må det dog indrømmes, at det var et ret forenklet anlæg, således som man krævede det især efter 1750. Slotsparken ved Augustenborg kendes bedst fra en opmåling af hele byen fra 1796, udført

af Nic. Wøgens. Man ser her den tredelte parterrehave foran hovedbygningen med to lave midtbede som le Nôtre havde fordret det. Til siderne ses to anlæg, det ene pænt holdt i flugt med den nordlige slotsgavl, det andet næsten dobbelt så bredt. Disse tre områder, der afgrænses af en smal sti på tværs, er det såkaldte parterre, hvor lave buske og kunstfærdigt arrangerede blomster kunne nydes fra slottets vinduer uden at træer eller tæt bevoksning hindrede udsynet. Først i næste afdeling findes der træer, dels i fortsættelse af midtbedene, dels i forlængelse af den smalle fløj. Den brede sydlige parterrefløj bliver derimod symmetriakse for en ny selvstændig del af parken med en bred allé, der fortsætter ud over næste afsnit i en dobbelt allé gennem parken helt ud til næsset. På begge sider af alléen er igen anlæg med blomsterbede og busketter. Dette andet afsnit afskæres af en meget bred tværvej, der går helt op til indkørslen til palæet og som samtidig indrammer den store frugt- og grønthave. Efter denne tværvej udformes haven mere som skov eller park, hvor der foruden den nævnte dobbelt allé findes en parallelvej i slottets midtakse. Efterhånden blev denne fjernest-liggende del af parken iøvrigt udvidet og omdannet i et mere engelskpræget anlæg, ligesom de sindrige blomsterbede i parterret erstattedes af vældige plæner efter engelsk smag.

Mens slotshaven i sit hovedanlæg således var lidt gammeldags og lidt stift, får det en ejendommelighed ved at der skråt ind i parkens tredie hovedafsnit skyder sig en helt anden slotshave på tværs, nemlig palæets have. Den var i endnu højere grad opbygget efter symmetriens strengeste love med tre anlæg på hver side af en midtakse, der var fælles med bygningen. Alle gange gik vinkelret på hinanden og de seks anlæg var rektangulære, til dels med afskårne hjørner. Hvert afsnit var opdelt i flere små bede og hele denne slotshave var sådan set endnu mere gammeldags end den store park. Det varede da heller ikke meget mere end en snes år, inden alle bedene forsvandt og hele palæhaven blev omdannet til en eneste stor engelsk plæne. Alligevel har netop denne sammenkobling af to hver for sig konservativt udformede haver bevirket, at Augustenborg-parken knap virkede så tørt og gammeldags, som planen synes at vise. Parken er da også flere gange blevet berømmet for sin skønhed. De store alléer var af lindetræer og i tilknytning til parken fandtes et orangeri, en til dels glasdækket bygning, hvor man søgte at dyrke mere tropiske planter og et menageri, et lille lukket hus med påfugle. Parken var desuden prydet af vaser og statuer. Efter omdannelsen til engelsk park brede

Udsnit af kort over
Augustenborg,
opmålt 1796 af Nic. Wögens,
med slottet (2) og
palæet (1)
og den store have.

plænerne sig på bekostning af de kunstfærdige blomsterbede, der anlagdes slyngede stier, små vandløb med broer og hovedvægten lagdes på det romantiske, det hyggeligt overraskende. Fra denne periode skildrer C. C. L. Hirschfeld parken i sin »Theorie der Gartenkunst« (udkommet 1779—85). Han fortæller, at der i skoven i en lille sø er bygget et rundt åbent tempel med en kuppel båret af otte søjler. I skoven ses frugttræer samt valnøddetræer og morbærtræer og forskellige veje bugter sig hen til prins Emils »filosofiske bolig« i en krog af den øverste skov. I 1806 skrev pastor M. Wedel, at »haven er fyrstelig og prægtig, bag ved en stor tyk skov med adskillige alléer og fodstier og en del andre herlige promenader og behageligheder for sanserne« — en typisk romantisk opfattelse af prydhavens funktion.

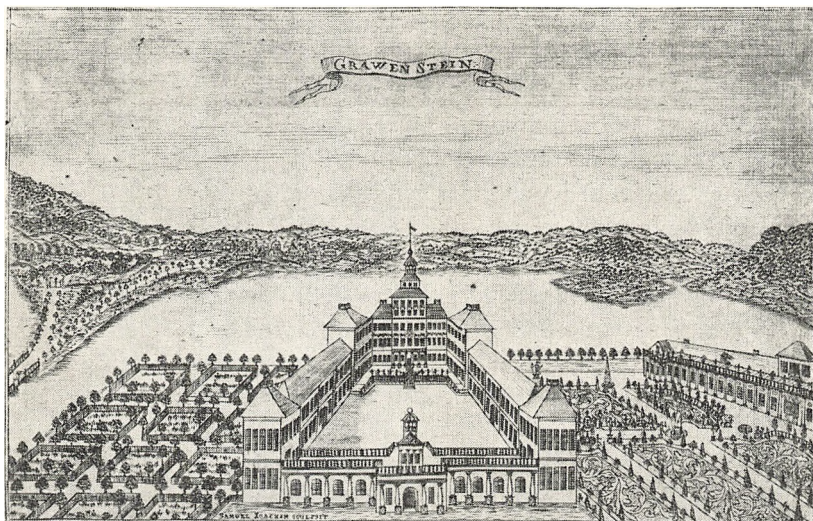
— — —

De hidtil nævnte slotshaver har enten tilhørt hertug Hans d. Yngre eller en af hans efterkommere i første eller anden generation. Hertug Hans kan selv have været initiativtager ved renaissanceudformningen af haverne i Sønderborg, Nordborg og Østerholm og slotshaven i Augustenborg og palæhaven i Sønderborg grundlagdes af en sønnesøn. Der kan derfor nok være grund til ganske kort at omtale slotshaverne ved Glyksborg og Pløn — slotte, som hertug Hans erhvervede henholdsvis 1582 og 1564. Ved Glyksborg kendes tilbage til 1733 et fransk parkanlæg med veje i tre længdeakser og en bred tværakse, altså beslægtet med Augustenborg-anlægget. I haven fandtes buegange og hække af tax, to lysthuse af træ, en pavillon og et springvand. I 1743 opførtes et orangeri, der 1776 udvidedes med to glasdækkede fløje. Ligesom i Augustenborg omlagdes haven senere til en engelspræget park. Pløns slotshave var særlig berømt, muligvis fordi man tidligt kombinerede den med en planteskole. I haven fandtes en hel række af springvand, »vandkunste« og brede gange indsluttet af høje tætklippede løvhække. I en beskrivelse fra 1761 fortælles, at den var indhegnet af et blå- og hvidmalet egetræsstakit, på hvis piller var anbragt hvidmalede vaser. I lysthaven fandtes 20 bænke, deraf nogle i hækkens nicher og de 12 fordelt i to espalier-lysthuse. Der var den obligate statue af sandsten og i hækken var udklippet en portal og et lysthus. I orangeriet opregnedes en lang række sjældne planter, bl. a. oliven, oranger, cypresser og hele 12 aloer.

— — —

»Skønne græsrigge enge og slotshaven i terrasser lige imellem slottet og de andre bi-bygninger, deromkring igen sorter af popler, linde, ellebuske, aske, ahorn o. m. Hvor skønhed igennem sanserne fylder sjælen med henrykkelse. Smukke og mange promenader, buegange, fodstier belagt med fint grus, bække, kilder, små og større udsigter, brinker, buske, græssende kvæg og heste, frugtbare agre, ældgamle ærværdige ege og bøge, små broer, atter buegange, alléer, kaskader, rislende små vandløb over henlagte granitsten, en indelukket gård med mange fremmede fugle og dyr, en lille dyrehave, store hække, en have der er fyrstelig, — ja, hvo kan opregne alle de andre seværdigheder, der her må ses — og sandelig, det er et af de meget skønne steder i riget, hvor kunsten vel har gjort noget, men naturen endnu ti gange mere«.

Så forelsket skildrer den fornævnte pastor L. M. Wedel i 1806 den romantiske slotshave i Gråsten. Det er blevet til en hel program-

Graasten slot og slotshave. Kobberstik af S. Joachim, ca. 1750.

erklæring for hvordan en tidssvarende engelskpræget romantisk have burde se ud. Også den førende teoretiker og foregangsmanden indenfor den romantiske havekunst, C. C. L. Hirschfeld har nøje beskrevet slotshaven i Gråsten. Han bemærker, at naturen her er så smilende, at det hele gør et såre venligt indtryk og han fortæller indgående om havens hele indretning: En hovedallé fører over en lille dæmning med hestekastanier og kanaler på siderne, hvorover små broer fører ud i haven. Når man ad en bro er kommet over dammen, kommer man til en åben rund pavillon med udsigt til slottet og udover byen. »Pavillonen er vidunderlig let bygget og hvid og den er derfor selv en pynt i landskabet. Når man kommer til indgangsportalen, ser man først en lille humlehave, så en plads med blomster og frugttræer, og nær derved et vandfald. Dernæst er der en blanding af vilde træer, buske og frugttræer blandede, så en forhøjning med en vase omkranset af linde. Man kommer over en bro ind på den del, som kanalen omslutter, hvor der er en løngang af jasmin, gjedeblad, roser og andre blomstrende buske. Man vandrer forbi et med roser omgivet vandparti til en kort gang besat med frugttræer med blomster imellem. På højre side ligger jordbærbede og tæt ved en granplantage, hvor man kommer til en cirkelformig siddeplads med caprifolier om. Over de to broer til den anden side ser man smukke blomsterpartier mod skoven og en halvrund græsbænk. På en høj foran skoven ser

man en glinsende pavillon beklædt med muslingeskaller o. l., prinsesserne har udstyret den indvendig, den er omgivet med terrasser med græs og roser, blomster og stauder, vaser m. m., der står to påfugle (kunstige) ved foden af højen. Det er i det hele overordentlig smukt udarbejdet og sammenstillet«.

Gråsten slotspark havde imidlertid ikke altid været et mønster på den engelske naturhave, men var i lighed med parken ved Augustenborg oprindelig anlagt som en regelmæssig fransk barokhave. Ændringen skete i forbindelse med slottets genopbygning efter branden i 1757. Det var hertug Frederik Christian d. Ældre, der i årene indtil 1780 lod haven helt ændre karakter. Den var således helt nyanlagt, da Hirschfeld skildrede den og den blev derved et af forbillederne for den romantiske haves sejrrige indtog i Danmark i tiden efter 1780. Men også den ældre Gråsten-have kendes ret godt, idet der findes et billede af slottet fra før 1757 med de to haver på hver side af hovedbygningen.

Her ses til venstre en have opdelt i lutter kvadratiske indhegnede bede eller småhaver med en masse træer anbragt i hegnene eller hækkene. Dette er øjensynligt køkken- og frugthaven og formodentlig er træerne frugttræer, vel især æbletræer. Til højre ses den egentlige prydhave. Den var placeret mellem slottets kirkefløj og den lange lave orangeribygning. Havens hovedgang lå i slottets tværakse og gik til orangeribygnings midte. Denne bygning opførtes ca. 1710 af grev Carl Ahlefeldt og iflg. Gude skal den alene have kostet 40.000 rigsdaler. Orangeriet var en lang elegant bygning i en etage med forhøjet midtparti og med en søjlebåret balustrade langs hele facaden, i samme stil som den kort før opførte portfløj. Pontoppidan siger om haven, at den vel ikke er særlig stor, men sirlig og velanlagt. I de aflange bede dannede blomsterne smukke mønstre og i gangens hovedkryds var elegante springvand, det ene med skåle i tre etager over hinanden. Lave hække og omhyggeligt klippede taks og buksbom indrammede bedene og ind mod orangeriet afgrænsedes haven af en lav stenbalustrade, ved hvis ender der sad dyreskulpturer på lave sokler. Rundt i parken stod andre skulpturer, således en ung mand med bue og pil. I orangeriet dyrkedes allehånde sjældne planter og blomster.

Trods den store bekostning var orangeribygningen dog ikke særlig god. Allerede før 1725 var bygningen i så dårlig stand, at den måtte nedbrydes og i stedet lod hertug Christian August nogle

år efter købet af Gråsten opføre et lille menageri eller dyrehus. Pontoppidan omtalte 1730 orangeriet som »eine Papierene Arbeit, die schon sehr baufällig ist und den Fall dräuet«.

Den øvrige have blev så uændret til efter branden 1757 og derefter blev den så som allerede omtalt så totalt omlagt, at sporene efter det barokke anlæg næsten udslettedes.

LANDSBYHAVER FRA ALS OG SUNDEVED

Mens man kan få samlet en del oplysninger om slotsparkerne ved hjælp af de gamle kort og billeder, må man især søge oplysninger om landsbyhaver i erindringsbøger, og i de vejledninger i anlæg og udnyttelse af haver, som i tidens løb er udgivet som hjælp for bønderne. Kun en enkelt forsker, Johs. Tholle, har beskæftiget sig mere indgående med sønderjyske haver. Hans artikler er publiceret i Sønderjyske Aarbøger 1927 og 1929 og de følgende oplysninger bygger for en stor del på hans resultater.

Egnens naturlige frugtbarhed har i høj grad hjulpet til at fremelske den flittige have dyrkning og været med til at give besøgende et indtryk af befolkningens iver og interesse i deres pasning af de mange haver. Søren Abildgaard, der som omtalt skildrede parken ved Augustenborg i 1775—76, bemærker om landsbyhaverne: »På Als er hauge-dyrkningen bragt til megen fuldkommenhed, særdeles med frugt-hauger eller abild-gårde, her er de bønder, som i et år kan sælge 100 å 200 tønder æbler. Gravenstener æbler holdtes for de bedste, og er hidforplantede fra Gravensten, hvor hertugen først skal have ladet dem plante«.

Særlig overstrømmende er pastor J. A. Dyssels skildring fra 1763: »Hvor indtagende var det her at køre igennem landsbyerne; thi, i stedet for at see som andre steder, hele pladser på gaderne oprodede af svin, store havepladser begroede med skarntyder, nelder og skræpper, der vokser over tagskægget, så såe jeg ikke her en plet jord, hvor jeg kunde spore, at den flittige hånd havde rækket efter den milde naturs gaver, i hver haveplads så jeg en skov af store og smukke frugttræer, hvis top overgik alt det, en malers pensel kunne forestille med de dejligste farver; her var en humleplads, der skjulte sine høje stengler fra det nederste til toppen med brune humleknopper. Her er plads med kål, rødder og alle slags madurter; der er plads med tredie slet af den røde kløver. Der er plads, som havde frembragt hør eller hamp. Kartoffler var ej kommet i brug endnu«. Pastor L. M. Wedel bemærkede i 1806 om Sundeved, at her »ligger grevskabet Reventlou, de glücksborgske arvelande, nogle adelige godser og 17 store landsbyer, som alle lægge vind på agerdyrkning og frugthaver, og ere meget vindskibelige, så dette lidet land nok med billighed kan regnes iblandt de bedste i hertugdømmerne, og intet sted har jeg seet, som er så tæt befolket og hvor jorden allevegne er opdyrket som her«.

*Schackenborg og Møgeltønder med slotshaven forrest og t. v. for alléen.
Stik fra Pontoppidans atlas.*

Indenfor havevæsenet udnyttedes den naturlige frugtbarhed selvfølgelig især som et udmærket supplement til de almindelige afgrøder. Køkkenurterne dyrkedes, som det fremgår af Dyssels bemærkninger, med flid i alle haver og specielt frugtavlens gav ofte gode ekstra indtægter. I køkkenhaven plantedes kål, gulerødder, surram, persille, timian, kamille, løg, malurt, eventuelt også pastinak og porrer. Mange steder havde man tidligt en stor variation i krydderurter, foruden timian også mirian, purløg, kommen og løvstikke. Hertil kom så køkkenhavens buske med hyld, måske også hindbær, ribs eller solbær. Endelig må nævnes humlehaven, der tidligere som regel udgjorde et særlig afsnit af gårdens have. Øl var ikke blot en drik men et værdifuldt, kalorierigt næringsmiddel. Frugtræerne var samlet i en frugthave med æbler, pærer, blommer og kirsebær. Dog var æblerne så vigtige for mange hjem, at æbletræerne bredte sig til havens øvrige del og til hegn og vejsider. Haveanlæggene ved de enkelte gårde har kun langsomt ændret sig. Det var husmoderens opgave at passe denne del af arbejdet på gården, og der måtte især lægges vægt på et godt udbytte. Mange husmødre plejede omhyggeligt blomsterhavens skønhed, men der blev som regel ikke tid til også at overveje en særlig

udformning af bedene i overensstemmelse med tidens stil. Kun langsomt vandt ændrede have-idealere indpas i landsbyhaverne.

Der var endda muligheder nok for at få at vide, hvordan haverne burde se ud. Allerede i 1647 udkom den første havebog, »Horticultura Danica«, skrevet af Hans R. Block. Han giver her anvisning ikke blot på anlæg af haveparker, men også på anlæg af en lille have for en privat person. Den lille have bør deles i 4 kvarterer, hver del såvidt muligt helt kvadratisk, »Thi det er det fornemste«. Blocks bog fulgtes efterhånden af andre vejledninger, men først i årene op mod og under de store landboreformer tager strømmen af vejledninger særlig fart. I 1774 udkom således »Anvisning til Havevæsenet« af Iver Dam Just og året efter udgav J. P. Lundberg »Den rette Have-Dyrkning«. Efter stiftelsen af Det kgl. danske Landhusholdnings-Selskab 1769 støttede dette udgivelsen af praktiske havevejledninger og det præmierede bl. a. J. L. Mansa's »Have-Katechismus« fra 1789 og J. C. Steens »Anvisning til Hagedyrkning for den danske Bonde« fra 1799.

Efterhånden interesserede man sig også specielt for landsbyernes haver. Steens bog var et af de første eksempler herpå, omtrent samtidig udkom »Samtale imellem en Bonde og en Urtegaardsmand«, i 1842 udgav justitsråd Fjelstrup til Sindinggaard en »Afhandling om Bønderhavens Anlæg« og i 1853 kom J. A. Bentzien: »Hagedyrknings-Catechismus, nærmest bestemt for den danske Landalmue«. Mens de her nævnte værker oprindelig var skrevet på dansk, var langt den største del af havelitteraturen oversat, først og fremmest fra tysk. I perioden 1775—1800 udkom ikke færre end 30 originale danske værker og artikler om havedyrkning og frugtavl, men antallet af oversættelser fra tysk i samme periode var flere gange så stort. En gennemgang af halvhundrede gartnere over hele landet i tiden indtil 1800 viser, at betydeligt flere end halvdelen var indvandrede fra Tyskland eller tysk uddannede. Kun enkelte slots- og hofgartnere havde direkte kontakt med fransk eller engelsk havekunst, kun få havearkitekter kendte disse lande af selvsyn og kun et ringe antal gartnere var bevandret i den franske og engelske have-litteratur.

Det var derfor ikke noget specielt for hertugdømmene, at kendskabet til de skiftende moder i havekunsten kom via Tyskland. Derimod havde befolkningen i hertugdømmene nok særlig gode

muligheder for at følge med i udviklingen, fordi en ret stor antal af tidens vejledninger i havekunst netop udkom her. Mange bøger udkom endda både i en dansk og tysk udgave.

Hovedværket var C. C. L. Hirschfelds store »Theorie der Gartenkunst« der udkom i fem bind i årene 1779—1785. Hirschfeld var professor i Kiel og hans værk var dels en praktisk gennemgang af eksisterende haver, herunder en række danske slotshaver, dels en teoretisk, noget filosofisk præget gennemgang af forskellige have typer. En flittig leverandør til Landhusholdningsselskabets skrifter var Angel-præsten P. E. Lüders (1702—86) og blandt disse var småskrifter om kartoffelavl, humledyrkning, hækplantning og planteskoler, ligesom han 1783 udgav »Der Garten-Bau in Frage und Antwort entworfen«. Gartner C. Fr. Schmidt, der var født på Als 1734 og senere blev generalinspektør for de kgl. »Haugeplantager«, og som i 1786 grundlagde en stor planteskole på Nygaard ved Haderslev, udgav i 1793 i Haderslev »Forslag til nogle Forbedringer i Hauge- og Træfrugt-Dyrkningen«. Også gartner J. G. Vothmann i Sønderborg udgav bøger om gartnere og have dyrkning. Et lille hefte fra 1783 om tilberedning af æble- og pæremost blev præmieret af Landhusholdningsselskabet, men hans hovedværk, der udkom 1782, var »Ökonomisch-praktischer Garten-katekismus« i to dele. Han gennemgik i to store afsnit henholdsvis køkken- og frugthaver med omhyggelig vejledning i de enkelte arters dyrkning. Vothmanns skrifter udkom i flere udgaver, både på dansk og tysk.

Efter 1800 steg antallet af bøger om havekunst og hertil kom efterhånden en række foreninger, hvoraf nogle udgav oplysende tidsskrifter. I 1830 stiftedes således »Selskabet til Blomsterculturens Fremme«, der 1834 udvidedes og ændrede navn til »Selsk. t. Havekulturens Fremme« og samtidig begyndte selskabet at udgive »Have-Tidende« med bl. a. den alsisk fødte slotsgartner J. P. Petersen i redaktionen. I 1842 udsendte selskabet et cirkulære om udvikling af havekunst og frugtavl, og et større svar herpå, der var udarbejdet af H. C. Riegels, blev belønnet med en præmie, udsat af Chr. VIII. Riegels, der var født i Nordborg og som i 1848—50 var kommandant på Als, tog i 1842 initiativet til stiftelsen af »Haveselskabet for Jylland, Fyn og hertugdømmet Slesvig«. Riegels boede da på Snoghøj og de følgende år arbejdede han ihærdigt dels for planteskolearbejdet, dels for skovrydning på hederne. Han grundlagde 1844 landets første private havebrugsskole, hvor unge karle kunne få 2- eller 3-årige

kurser i gartneri og havebrug. I 1840-erne averterede han årligt i »Dannevirke« med demonstrationsbesøg i planteskolen, hvorunder han bortloddede frø og unge planter. På grund af økonomiske vanskeligheder i forbindelse med Treårskrigen nedlagdes skolen allerede 1850 trods god elevtilgang. Fra omkring 1835 steg interessen for blomsterdyrkning og den specielle blomsterlitteratur øgedes stærkt. Blandt disse værker kan nævnes den alsisk-fødte Niels Kjærbøllings »Håndbog i Frilands-blomstergartneriet« fra 1843. Kjærbølling var iøvrigt nogle få år leder af det jysk-fynske have-selskabs forsøgshave hos Riegels på Snoghøj og han redigerede 1844—47 selskabets have-avis, inden han for alvor gik i gang med de ornitologiske arbejder, der især har gjort ham kendt.

— — —

Ved siden af de mange skrifter, der fik officiel støtte prøvede man også gennem skolevæsenet at oplyse bondestanden om den nyttigste måde at tilplante og behandle haverne på. Ved den danske folkeskoles grundlæggelse i 1814 bestemtes, at børnene også skulle have vejledning i havedyrkning og i den tilsvarende forordning for hertugdømmerne fastsloges, at børnene skulle undervises i avl af frugttræer og haveanlæg. Allerede før skolelovens gennemførelse havde man søgt at forberede lærerne til denne undervisning. Da Kiels seminarium oprettedes 1781 anlagdes ved dette en planteskole, hvortil knyttedes en gartner som lærer for seminarieeleverne.

Da man fra regeringens side især interesserede sig for frugttræerne, pålagdes det tre år senere den førnævnte C. C. L. Hirschfeld at anlægge en særlig frugttræs-planteskole ved Kiel, dog uden direkte tilknytning til seminariet. Da Tønder seminarium grundlagdes 1757, anlagdes også der en planteskole med særlig vægt på frugttræerne og det fastsattes i seminariets vedtægter, at der både skulle undervises i teoretisk frugtkundskab og i praktisk frugtavl. I begyndelsen lededes planteskolen af forskellige lokale gartnere eller havemænd, men 1830 ansattes den gartneruddannede Johs. Andresen, der var født 1791 i Gråsten og bl. a. uddannet på Sorgenfri, som lærer i frugtavl. Fra 1858 til 1864 virkede gartner C. T. Nyegard, der i 11 år havde være planteskolebestyrer i Næstved, som havebrugslærer ved seminariet. Begge to udgav lærebøger i frugtavl og havebrug.

Der vides dog ikke meget om, i hvor stort omfang disse seminarie-planteskoler fik betydning ude omkring ved landsbyskolerne. I det daværende Haderslev amt vides det, at lærer T. M. Alsing i Fovslet

*Enkelte særlig smukke og markante træer er blevet fredet,
— her er en stor tjørn ved Ertebjerg.*

anlagde en lille skolehave, som han benyttede til sin undervisning. Her indøvedes podning af frugttræer og hver elev fik en lille firkant til blomster og urter. Fra Als kendes også et eksempel herpå. Det var lærer Lorenz Andresen, kaldet Brag, i Asserballeskov, der erhvervede et stykke jord ned mod skoven, hvor han anlagde en ret stor have. Ud fra denne underviste han så eleverne i dyrkning af køkkenurter og frugttræer og i 1815 belønnedes han for sit arbejde med Landhusholdningsselskabets sølvbæger. Endnu i nyere tid er jordstykket blevet kaldt »Brag have«.

Lorens Andresen var lærer i Asserballeskov fra 1785 til 1822. Da hertug Christian August i 1825 udstedte et reglement for skolerne i det hertugelige distrikt, blev det heri påbudt at der så vidt muligt skulle anlægges en have ved skolebygningen og denne anbefaling blev optaget i det reglement der 1832 kom for resten af Als. Nogle år senere omtaltes rosende den indsats der gjordes på havedyrknings område af lærer J. Hansen, Asserballe.

— — —

Ved siden af denne undervisning, som blev drevet i alt fald ved

nogle skoler og ved siden af den oplysende litteratur, har der dog især været to forhold, der har virket inspirerende på bønderne i deres havearbejde.

Det ene var egnens slotshaver, det andet dens private planteskoler. Slotshaverne var selvfølgelig de store, men uopnåelige forbilleder. De var i et vist omfang åbne for alle — da københavnerpigen Hanne Hasse i 1824 besøger Sønderborg, kommer hun på udflugt til slotshaverne i Augustenborg og Gråsten — og egnens beboere har søgt at følge med både i selve anlægsmåden og i hvilke træer, der blev plantede.

Anlægsmåden blev vel kun fulgt i et meget ringe omfang. Henrik Ussing fortæller dog i »Det gamle Als« om havegange, kantede med buksbom, om lysthus af lindetræer og om afgrænsede bede med blomster, alt adskilt fra både køkken- og frugthave. Man aner her en påvirkning af de ældre stive haveplaner. At der var tale om en vis udvikling, fremgår af frugtspecialisten C. Mathiesens erindringer fra Arnkil. Han var født 1844 og fortæller om forskellen mellem sin mormors have og haverne omkring 1900. Mormors blomsterhave, der lignede alle andre haver på den tid, var indrammet af fint klippede hække af avnbøg og »altid med buksbomindfattede bede og gange«, de sidste altid helt lige. Først omkring 1850 forsvandt de gamle anlæg, avnbøgehækkene og buksbomindfatningerne gravedes op, og næsten alle haver forsynedes med en stor rund græsplæne.

Forbilledet for denne ændring i den alsiske landsbyhave har nok været Augustenborg, men Mathiesen nævner, at pastor Krogh-Meyer omdannede Ulkebøl præstegårdshave i engelsk stil med en stor plæne med enkelte fritstående træer, og han antager, at den har været inspirerende for mange på Syd-Als. På lignende måde fremgår det af Tuxens erindringer, hvor meget man omkring 1850 gjorde ud af den gamle præstegårdshave i Tandslet, og fra Nordborg vides det, at pastor Høyer Møller i 1861 totalt omlagde sin have. I 1840 rostes præstegårdshaven i Sottrup fordi den havde »en stor og fin prydhave, en dam, en frugthave og en grønthave«. Den var udformet omkring 1820 af pastor G. D. Holst, der anskaffede sig en samling sjældne blomster. I prydhaven skal bl. a. have stået henved 800 nelliker. Præstegårdshaven i Ullerup blev i 1827—28 helt omlagt af pastor Meyer med plæne, blomster og spredte træer, idet han passede på at lade de gode gamle frugttræer stå og allerede omkring 1790 havde pastor Dithmer plantet 70 nye frugttræer i sin have i Broager.

Et smukt og rummeligt lysthus opførtes før 1800 i Lysabild præstegårdshave og små fiskedamme gravedes i adskillige haver, bl. a. Kegnæs og Broager. Præsterne fulgte tidligt med i havestilens ændringer fra fransk til engelsk stil og præstegårdshaverne blev nærliggende forbilleder for bønderne, vel ikke mindst fordi de praktisk-økonomiske synspunkter var dominerende også hos præsterne.

Efter 1815 fik bønderne også øgede muligheder for at købe nye blomster, køkkenplanter og ikke mindst nye frugtsorter. Efter at seminariernes planteskoler havde prøvet at øge udbredelsen af gode frugttræer ved statsstøttet foræring af planter begyndte nu også de private planteskoler at sælge både blomsterløg og planter. Først og fremmest fra Vothmanns have var der et stort salg, ikke blot af nypodede frugttræer, men også af frø både til prydhaven og køkkenhaven. C. Fr. Schmidt lod trykke en liste over de planter der var til salg fra hans planteskole ved Haderslev. Efterhånden som aviserne blev almindeligere, var der flere gartnere, der begyndte at annoncere, således i Dannevirke i 1843, hvor handelsgartner C. Echardt, Kiel, averterer sin årlige liste over »Have-Væxt Oekonomi- og Blomster-Frø« og særlig fremhæver sin meget store samling georginer. Denne sidste blomst var netop kommet frem — i 1839 udstillede gartneren Svend Hansen i København for første gang georginer på hovedstadens årlige blomsterudstilling. I 1850-erne annoncerer adskillige gartnere med blomsterfrø, urtefrø og frugttræer, således meddeler gartner Christensen i Haderslev, at han har »Hyacinther og andre Harlemmer Blomsterløg, saavel til Drivning som til Frijord« og i en frøannonce averterer han have- og blomsterfrø, der »forefindes i et betydeligt Udvalg af smuk blomstrende Sommerblomster, ligeledes et Sortiment nye, i de forskelligste Farvenuancer blomstrende Georginer«. Gartner Johs. Friis har alle sorter have- og blomsterfrø, netop »arriverede fra de Egne i Udlandet, hvor den fortrinligste Frø avles« og gartner H. C. Sohl averterede også med »Have-, Blomster- og Mark-Frø«. Til tider gik andre de egentlige gartnere i bedene, som når guldsmed W. Petersen annoncerede med havefrø og rebslagermester A. Møller averterede med »Alle Sorter sættefærdige Planter, såsom Blomkaal, Vyrising, Savoykaal, Sukkertop, Hvidkaal, Rødkaal og Grønkaal, endvidere Silleri, Porre og Runkelroer«. I århundredets slutning udgav A. D. Livoni en hel lille bog med oversigt over alt det, han kunne levere fra sin planteskole i Sønderborg. Der var således tilbud nok, langt flere end de fleste

andre steder i landet, og mange steder fremhæves da også, at bønderhaverne både hvad angik pryd og nytte i Sønderjylland samt de sydfynske øer og ved København i første halvdel af 1800-tallet var langt foran det øvrige land.

Mens man ved Slesvigs vestkyst var glad ved en smal stribe prydblomster langs stuehusets facade, havde man mod øst en betydeligt større og mere varieret blomsterhave. Vel den mest udbredte haveplante var rosen, der forekom i talrige variationer. Vothmann opregner 8 særlig anbefalelsesværdige sorter til mindre haver, bl. a. en rød fyldt rose, en mørkerød fløjlsrose, en hvid rose, den lyserøde Centifolie-rose, den røde Eddike-rose og en gul rose. I sine erindringer noterer Mathiesen, at der omtrent 50 år senere i mormoderens have var både Centifolie-rosen og den gule fyldte og desuden nogle sorter røde månedsroser. Her fandtes også fløjlsrosen og en lav nellikerose, der brugtes til kantning om de større roser. Hertil kom, at mosroser var almindeligt udbredt. Et øget udvalg begyndte først at komme frem efter 1850 og efter 1875 specialiserede flere gartnerier omkring København sig i roser. I Sønderborg var gartner A. Livoni i århundredets slutning leveringsdygtig i adskillige rosensorter. Af andre blomster må især nævnes nelliker, der var meget yndede, reseda, bellis, asters, levkøjer og som indramning lavendel. I den slesvig-holstenske almanak for 1761 havde pastor Lüders skrevet en lille artikel om plantning af levkøjer. I slutningen af 1800-tallet kom også liguster med som indhegningsbusk i prydhaverne, mens buksbom nok var lidt på retur. Som nævnt kom georginerne frem allerede omkring 1840 og Mathiesen nævner udtrykkelig en stor, lyserød hortensia. Omkring København indførte man først hortensier fra Tyskland efter 1880, altså langt senere end på Als.

Løgplanterne var mange, vintergækker, dorthealiljer, påskeliljer og tulipaner. Mathiesen understreger, at han fra sin barndom på Als kun kendte de mest udbredte påske- og pinseliljer i den fyldte form — den nu mest udbredte enkelte form så han første gang, da han kom til Sjælland. J. G. Vothmann opregner en meget lang række stauder og løgplanter, der særlig kan anbefales, foruden de nævnte også bl. a. akeleje, liliekonval, gentian, storkenæb, iris, flox og ærenpris og af løgplanter bl. a. hyazinth, hvid lilie, brandlilie og tulipan. I alt opregnes mere end 100 blomsternavne og mange af dem findes stadig i alsiske haver, ja nogle som gentian, storkenæb og ærenpris

træffes også forvildet udenfor de nuværende haver. Endelig peger Vothmann på det afvekslende i at anbringe stedsegrønne planter eller buske i haven.

Mens udviklingen indenfor prydhaverne har været stærkt præget af en kraftig forøgelse af de benyttede blomsterarter, har plantebestanden i køkkenhaverne været udpræget konservativ. Kun nogle ganske få planter som kartoffel og tomat er kommet til i nyere tid. Kartoffelen, der dog var ført til Europa omkring 1500-tallet, træffes endda først så sent som 1719 i Danmark og dens videre udbredelse gik derefter uhyre langsomt, mens tomaten gennem lange tider kun spistes syltet. Langt de fleste klassiske køkkenurter kan føres tilbage til før 1600. Enkelte af dem, som asparges og agurk, var dog nok mest benyttet som lægeurter, der havde en gavnlig indvirkning mod blæresygdomme og trykken for brystet. Tilsvarende er kun få af de helt gamle køkkenurter forsvundet — det gælder vel især de tidligere krydderier som anis, fennikel og malurt. Ejendommeligt er det at bemærke at en urt, der kendes tilbage til middelalderens klosterhave, løvstikken, hvis stærkt smagende blade er gode i en suppevisk, påny er dukket op i landsdelens køkkenhaver.

På Als og Sundeved lå køkkenhaven som regel for sig selv, enten helt uden forbindelse med blomsterhaven eller adskilt fra denne med en hæk, f. eks. af avnbøg eller buksbom. Derimod var adskillelsen mellem køkkenhave og frugthave ikke altid så skarp. Dels stod der ofte et par frugttræer inde i køkkenhaven, dels plantede man ofte køkkenurter inde mellem frugthavens træer for at få den størst mulige udnyttelse af arealet. Det gjaldt således Jørgen Iversen fra Kær, der i 1819 noterede: »I Æblehaugen beplantede jeg 51^{1/2} kvadr. Roder Land med Kaalrabi. Frøet dertil blev saaet den 1. Maj og med Omplantningen blev begyndt den 8. Juni. De leed meget af Tørken og maatte vandes 4 til 5 Gange. . . Tæt før Vinteren blev de oprykte og da fik jeg af det ene Stykke 20 Tønder og af det andet omtrent 5 eller 6 Tønder. De af første Stykke var fra 1 til 5 Pund Stykket, men det sidste Stykke var formedelst Tørheden og den sildige Omplantning mislykket, så at Knoldene var kun gandske smaae«. Andre plantede gulerødder eller kartofler, sjældnere ærter, bønner eller pastinak mellem frugttræerne.

Efterhånden blev det dog mere og mere almindeligt at have græs

mellem træerne, idet man dog mange steder udnyttede en del af frugthaven ved at inddrage noget til hønsegård. På en gård i Lebøl groede indtil for få år siden peberrod og suram (syre) i forbindelse med frugthaven og sløjfedes sammen med denne.

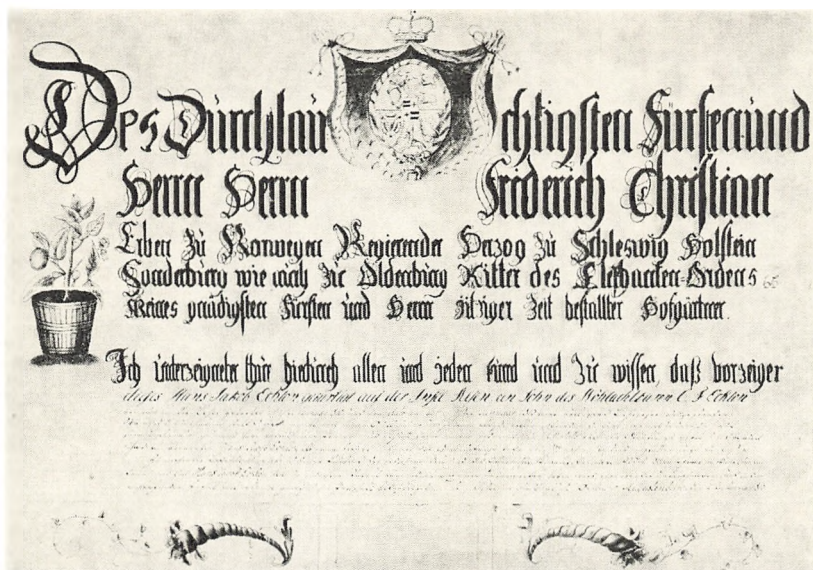
Enkelte steder stod frugtbuskene samlet for sig selv, af og til ligefrem som et hegn mellem køkkenhave og frugthaven. Andre steder fandtes ribs, solbær og eventuelt stikkelsbær mellem frugttræerne. Det almindeligste var — og er — dog, at frugtbuskene hørte hjemme i selve køkkenhaven. Ribs var vel den mest udbredte, og synes stadig at være den mest benyttede af frugtbuskene, men også solbær og stikkelsbær fandtes i mange køkkenhaver. Det samme gælder hindbær, der dog ikke sjældent fik tildelt et lille areal for sig selv og som nu mange steder ses som en egentlig hindbærmark tæt ved gården, men udenfor køkkenhaven. Hindbærmarker på en tønde land eller mere kendes flere steder både i Sundeved og på Als.

Hindbær fandtes desuden i hele det østlige Sønderjylland vildtvoksende i bønderskovene, og det var mange steder børnenes arbejde at hente bærrerne herfra hjem. Her groede iøvrigt også brombær, der ligeledes fandtes i mange hegn.

Brombær dyrkedes derimod normalt ikke i Sønderjylland, i modsætning til på Fyn, hvor man mange steder havde et raftestillads med brombærranker i haven. Andre hegnsplanter, hvis frugter kunne udnyttes, var slåen og hybenroser. Småårsfolk fra Sundeved eller Løjt kunne af og til skaffe sig en ekstra indtægt ved at plukke brombær, slåen og hyben og sælge dem i Åbenrå og Sønderborg. I det hele taget var de vildtvoksende bær i tidligere tid langt vigtigere for husholdningen end de dyrkede og kun langsomt indtog først ribs, siden også solbær og stikkelsbær pladsen som de vigtigste bærsorter.

De etårige køkkenurter som f. eks. gulerødder, rødbeder, ærter og bønner såedes næsten overalt i lige rækker i afgrænsede bede, der var omhyggeligt beredt dertil. Også kål, hvilket først og fremmest vil sige grønkål, sattes i lige rækker. Køkkenhaverne så derfor altid pyntelige og ordentlige ud. Også de flerårige som suram og timian stod som regel i pæne rækker. Derimod var der ikke bestemte regler for fordelingen i haven og der er endnu kun sjældent et skel imellem de etårige og de flerårige planter.

Et vist, men langsomt skifte mellem forskellige køkkenurter er der sket i tidens løb. Agurker, der kendtes allerede i 1500-tallet, forsvandt næsten i 17- og 1800-tallet for så at få en ny, meget stærk

Svendebrev, udstedt af slotsgartneren i Augustenborg, for gartnersvend Hans Jacob Ecklon, der havde været i lære 1. jan. 1810—1. jan. 1813.

udbredelse fra omkring 1875. Timian og andre krydderurter har i dette århundrede været langsomt på retur.

De tidligere stærkt udbredte køkkenplanter syre (suram) og peberrod er også ved at forsvinde. Suram, der før dyrkedes enten i rækker eller i buske, findes ganske vist stadig adskillige steder, men i talrige alsiske haver er den ganske stille forsvundet i løbet af de sidste 25 år. Peberrod følger nogenlunde samme mønster, men forsvinder nok lidt langsommere end suram og er nu nok snarere ved at holde stillingen nogenlunde, mens suram tydeligt nok fortsat er på retur.

Til gengæld er andre urter ved at vinde indpas, de fleste steder dog endnu ret spredt. Det gælder solbeder, der træffes enkelte steder, den nye brukoli-kål, der især er blevet forsøgt i den sidste halve snes år og en gammel plante, der er fundet frem, nemlig løvstikke. I haven ved Tandsgård har man i de senere år forsøgt sig med løvstikke, krusemynte og citromelisse. De »nye« planter er altså dels indførte som brukolikål, dels gamle, der påny kommer til ære og værdighed som løvstikke og krusemynte. En mærkbar ændring i køkkenhavernes normale sammensætning er der dog ikke tale om.

Tidligere var alle grønsager samlede i køkkenhaven. Kun kartof-

lerne var i alt fald fra omkring 1850 og i Sønderjylland nok noget før, overflyttet til marken og kun en mindre portion helt tidlige kartofler blev så dyrket i haven. Men efterhånden kom man ind på at flytte også gulerødder og kål ud på marken, ofte på en lang, smal strimmel jord, og i nyere tid kan man også se ærter, bønner og rødbeder dyrket i kanten af roemarken.

Denne udvikling hører sammen med en ændring i udnyttelsen af køkkenurterne. Fra gammel tid var køkkenhaven kvindernes særlige domæne. Endnu i dag udføres arbejdet normalt af husmoderen, eventuelt med hjælp fra børnene. De fleste steder i det øvrige land betød salget af køkkenurter fra haven en fast, lille indtægt for husmoderen i lighed med æggesalget. Noget tilsvarende har der tilsyneladende ikke været tale om her på egnen. En forespørgsel på over 50 alsiske gårde har vist, at man kun nogle få steder kunne huske, at der var solgt af køkkenhavens afgrøde og hos disse få gik indtægten normalt i fælleskassen og kun undtagelsesvis har der været tale om en indtægt, der var forbeholdt husmoderen. Om det så også i ældre tid har været sådan, eller om man blot tidligere end i det øvrige land har forladt ordningen med at husmoderen solgte af sine køkkenurter, kan næppe afgøres.

Derimod er der ingen tvivl om, at man solgte af de køkkenurter, der dyrkedes i marken, ikke blot kartofler, men også grønkål, hvidkål, gulerødder, rødbeder og eventuelt også ærter og bønner. Men heller ikke her blev der tale om en særindtægt for husmoderen. Arbejdet ved denne del af køkkenurterne var fællesarbejde og indtægten gik i fælleskassen. Noget større salg har der dog næppe i almindelighed været tale om, idet gårdens eget grønsagsforbrug fra gammel tid har været ret stort. Men tilsyneladende har man altså ikke her fulgt det normale mønster fra resten af landet.

— — —

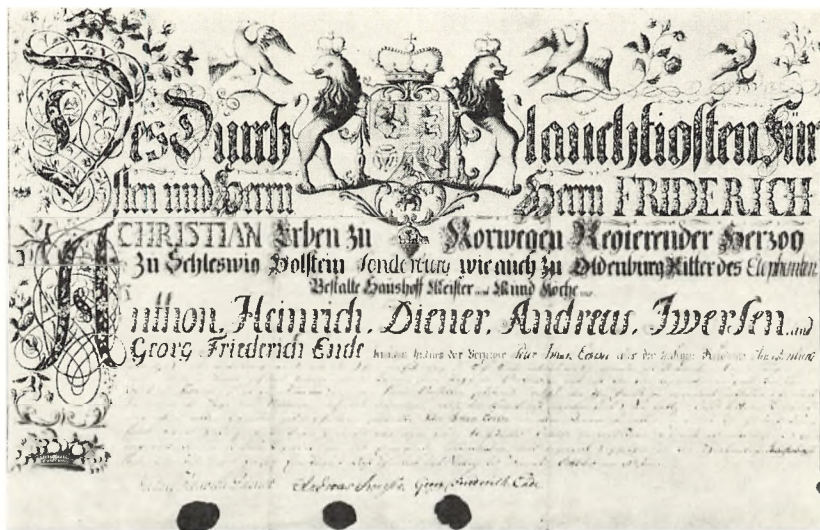
Fremfor prydhaverne og køkkenhaverne var det dog i Sønderborg amt frugthaverne, der vakte opmærksomhed ude omkring. Rejsende bemærkede med beundring de rigt blomstrende frugttræer og ude omkring talte man om de mange æbler, der udskibedes fra Sønderborg havn. Berømtest af dem alle var Graasten-æblet, der blev tiltrukket og forædlet af Vothmann omkring 1750. Så yndet blev dette æble, at der efterhånden udvikledes en række variationer heraf — Mathiesen nævner i sin store oversigt over dansk frugt, at han kender ialt

9 varianter af Graastenerne. En af disse varianter, Gundestrup-Graasteneren, var iøvrigt fremdraget af Sønderborg-gartneren A. D. Livoni. Endnu i dag findes Graasten-æblet i mange haver i Sundeved og på Als, men det hører dog ikke mere til de hyppigste. Allerede J. G. Vothmann opregner i sin havekatekismus fra 1782 i alt 30 æblesorter, og man må gå ud fra, at han enten selv har haft de fleste i sin have eller at han dog har været i stand til at skaffe dem til sine kunder. Blandt disse er udover Graasteneren bl. a. 4 sorter Kalvil-æbler, 4 sorter Reinetter, 3 slags Krieger-æbler (Krigsæbler som de kaldtes) samt sorter som Nonnetitter, også kaldet »romerske kiker«, Pigeon, Rambour og Wollmers.

Adskillige af disse æbler har Vothmann givetvis rendyrket ud fra lokale sorter, som han fandt i omegnen, og derpå er disse æbler igen spredt ud til frugthaverne i Sundeved og på Als. Mathiesen skriver 1913 om Wollmers æble, at han kan følge det tilbage til 1793, hvor det dyrkedes i Schmidts planteskole ved Haderslev. Han tilføjer, at æblet muligvis oprindeligt er alsisk, og har åbenbart overset, at det kendtes af Vothmann, Schmidt har nok hentet det i Sønderborg, da han grundlagde sin planteskole.

I Mathiesens grundlæggende gennemgang af dansk frugt opregnes iøvrigt en lang række æblesorter og varianter, der kan føres tilbage til Als og Sundeved. Af de sorter, der allerede omtales hos Vothmann, er bl. a. Reinetterne, Kalvil-æbler, Rambour, Pigeon, Tyrksblod og flere andre. Enkelte andre sorter kan følges næsten lige så langt tilbage. Det gælder Saksgårds-æblet fra Ulkebøl Nørremark, som Mathiesen har fulgt tilbage til 1831, Stødager-æblet, som han mener oprindeligt er udviklet af et urtepottetræ kort før 1800 og endelig Ullerup-æblet, som han tilskriver Ullerup præstegårdshave i begyndelsen af 1800-tallet.

Mathiesen omtaler flere sorter, der er tiltrukket hos Schmidt ved Haderslev eller Riegels ved Snoghøj, men fra Sønderborg-egnen dominerer en yngre planteskole, nemlig A. D. Livoni's. Hos ham fremdroges Gundestrup-Graastener og tidlig Graastener, to af de ni varianter af Vothmanns oprindelige, alsisk Melonæble og alsisk Honningæble og Mathiesen nævner, at man hos Livoni også dyrkede den ellers ret sjældne grønne Vinter-Rambour. Asmus Dyreborg Livoni, der var født i 1835 og som døde 1923 i Sønderborg, synes således også på frugtavlens område at have ført egnens gamle planteskole-traditioner videre. Iøvrigt omtaler Mathiesen en række rent

Rejsepas for gartnersvend Peter Johann Echlon, udstedt på Augustenborg 1807.

lokale varianter, f. eks. Miangæble, en variant af Tyrksblod, som han har fundet ca. 1900 hos gdr. Jacob Jacobsen, Miang, Silles æble, der var fremdrevet ca. 1875 hos kådner Andreas Nielsen, Vollerup, alsisk Voksæble, som han har set før 1900 hos Chr. Clausen i Kær Hestehave og et Jagtæble, der fandtes på en del meget gamle træer ved Mommark. Mathiesen nævner også, at det alsiske Citronæble tidligt var meget udbredt på øen og at det oprindeligt fynske Filippa fra omkring 1880 i stigende grad vandt udbredelse overalt på Als.

Det er således tydeligt, at visse æblesorter har holdt sig meget længe på Sønderborg-egnen, når de således kan følges fra Vothmann til Mathiesen, fra før 1775 til efter 1900. Det er ligeså tydeligt, at nye sorter er taget ind og det gælder vel først og fremmest de sidste hundrede år. Man kan vel også vente, at den sidste udvikling med indkøb af nye sorter har taget yderligere fart i de godt 50 år, der er gået siden Mathiesens undersøgelser. Det er ikke meget, man ved med sikkerhed herom, men i forbindelse med en gårdregistrering på Als har Museet på Sønderborg slot i sommeren 1967 indhentet oplysninger om frugt- og køkkenhaver ved i alt 53 gårde, de fleste i Tandslet sogn, men også enkelte i Hørup og Ketting sogne. Undersøgelsen, der blev foretaget af stud. mag.-erne Hanne Kjer og H. J. Iversen, omfatter således kun sydalsiske gårde og resultatet må derfor

*Svendebrev for gartner Preben Lihme Tommerup fra Drejø efter læretid
1. april 1819—1. april 1823, udstedt af slotsgartneren på Augustenborg.*

kun betragtes som en vejledende oversigt over, hvilke frugttræer man især benytter på gårdene.

I alt spurgtes der om frugthaverne 53 steder. Det er bemærkelsesværdigt, at af disse var frugthaven nedlagt de 12 steder, men dog atter anlagt et nyt sted på 2, således at undersøgelsen omfatter i alt 43 frugthaver, der i størrelse varierer fra nogle få træer til over 50. Alle nedlæggelserne er sket indenfor de sidste 15 år, der synes således at være en ret stærk tendens til at sløjfe de mindre frugthaver ved gårdene. Til gengæld synes de største af frugthaverne snarest at vokse.

Af de 43 opgørelser mangler der i de to helt navne på frugtsorter og i en række andre var der en eller flere sorter, der ikke kendtes ved navn. De navngivne omfatter således kun en del af de frugttræer, der var i de 43 haver, rent bortset fra at der ikke er nogen garanti for, at de 43 er repræsentative for hele Als. Ved undersøgelsen oplystes navnene på i alt 32 æblesorter, samt nogle pæresorter og ganske få navne på blommer og kirsebær. Undersøgelsen var således ganske naturligt særlig givende for æbletræernes vedkommende. Det må dog

bemærkes, at nogle af navnene synes at være rent lokale, der kan dække over andre æblesorter, så det virkelige antal sorter er nok lidt mindre.

De to hyppigst nævnte æbletræer er et par relativt nye sorter, Filippa og Belle de Boskop, der begge fandtes i 19 af de 43 haver. Dernæst kommer Cox Orange og Ingrid Marie, også ret nye sorter, begge i 12 af haverne og så følger Pederstrup i 8 haver, Skovfoged i 7, Reinetter og Augustæbler i hver 6 og endelig Graasten, Citronæbler og Nonetitter i hver 5 haver. Kongeæbler, James Grieve, Laxton og Pigeon findes repræsenteret i 2 eller 3 haver og de resterende 17 navngivne sorter er kun nævnt i en enkelt have.

Den klareste konklusion af denne opgørelse må være, at de nye mere rigtbærende sorter er afgjort dominerende. Frugthaverne er gennemgående fulgt med tiden, så forældede sorter er udskiftede med nye. På den anden side må dog bemærkes, at der endnu findes æblesorter, der kan føres tilbage til før 1800. Foruden Graasten gælder det Nonetitter, Rambour, Reinetter, Citronæble og Pigeon, af hvilke flere jo nævnes i flere haver.

Foruden æbler fandtes der sædvanligvis enkelte andre frugttræer. Således registreredes 12 navngivne pæresorter og 5—6 blommesorter. Den almindeligste pære er Grev Moltke, der noteredes i 14 haver. Dernæst kom Gråpærer og Augustpærer, mens de øvrige kun nævntes i en eller to haver — bl. a. blev der opgivet navne som Bergamotte, (Per Mot), Sukkerpære, Herrepærer, Mikkeldagspærer og Smørpære. Af disse nævnes Bergamotter og Sukkerpærer allerede i Vothmanns fortegnelse, der i alt nævner 14 pæresorter. Måske er Augustpæren dog det samme som Vothmanns efterårspære.

De fleste blommer, i alt i 16 haver, kaldtes blot Svedskeblommer — hvor allerede Vothmann har to forskellige, men desuden fandtes ved undersøgelsen 1967 Reine Claude i 12 af de 43 haver og Victoria i 9 haver, hvortil kom nogle få haver med andre sorter eller blommer uden betegnelse. Hertil må så føjes, at der i 6 af haverne fandtes mirabeller, hvortil så muligvis kommer en del mirabeller som hækplanter uden forbindelse med haven. Væsentlig mindre udbredt end blommerne synes kirsebær at være, idet sådanne kun omtales i 8 af de gennemgåede haver.

Udover disse frugttræer findes enkelte andre, der dog som regel ikke er placeret i selve frugthaven. Det gælder valnøddetræer, der fandtes 3 steder, samt et par haver, hvor der var et fersken- eller et

figentræ. Disse træer er dog nok mindst lige så meget til pynt som til gavn.

— — —

Med den store frugtavl er det naturligt, at der gennem tiderne har været en ganske betydelig æble-eksport fra Sønderborg amt. Allerede i toldregnskaberne fra 1670-erne optræder æblerne som en hyppig post. Bestemmelsessted var dels København, dels Sverige, de baltiske lande og Sct. Petersborg, og eksporten var særlig vigtig i 1700-tallet og i første halvdel af 1800-tallet. Imidlertid er der aldrig foretaget nogen egentlig undersøgelse over, hvor omfattende denne eksport blev. Der er mere tale om spredte oplysninger, som når det vides, at i 1769 udskibedes 968 tønder æbler fra Sønderborg havn og at der i 1790 afsejlede 10 skibe fra Sønderborg med æbler for i alt 10.000 rigsbankdaler. Dette må dog antages at have været noget af et rekordår. Ellers er efterretningerne mest holdt i almindelige vendinger, som når Erik Pontoppidan i sin *Theatrum Daniæ* 1730 meddeler, at »auf Baum-Früchte und allerlei gute Garten-Gewächse pflügen sich auch die Einwohnere viel zu legen und in andere Provinzien zu verschicken. Daher die Insel (Als) von einigen »Patria hortulanorum« (Havedyrkningens fædreland) ist genannt worden«, når Gude i 1778 siger om Sundeved: Überhaupt ist ein Ueberfluss von Küchengewächsen und Kräutern aller Orten vorhanden«, eller når J. Schrøder i sin topografi fra 1854 oplyser, at »Øen Als og Halvøen Sundeved udmærker sig, især det sidstnævnte Land, ved den rige *Frugtavl*. Især ere der de såkaldte Gravenstener Æbler blevne berømte, og de forsendes til Hamborg, Sverige og Petersborg«.

Som et supplement til disse mere almindelige oplysninger skal her bringes nogle mere præcise tal fra en kort årrække. Det drejer sig om udskibningen af æbler fra Dyvig havn i årene 1821—35 og de er fremdraget af havnens regnskaber af fhv. havneformand Niels Knudsen. Eksporten i disse år var:

1821:	4 skibe med i alt	897 tønder æbler
1822:	8 » » » »	1494 » »
1823:	4 » » » »	1182 » »
1824:	7 » » » »	1685 » »
1825:	2 » » » »	294 » »
1826:	7 » » » »	2262 » »
1827:	2 » » » »	364 » »

1828:	7 skibe med i alt	456 tønder æbler
1829:	6 » » » »	621 » »
1830:	1 » » » »	19 » »
1831:	3 » » » »	162 » »
1832:	8 » » » »	561 » »
1833:	8 » » » »	656 » »
1834:	16 » » » »	1391 » »
1835:	8 » » » »	398 » »

Disse tal hidrører fra en lille havn og man må gå ud fra, at eksporten fra Sønderborg i de samme år har været flere gange større. Desuden må det bemærkes, at netop disse år var præget af en katastrofal landbrugskrise, idet afsætningsmarkederne efter 1815 svigtede totalt og en bedring først begyndte at anes efter 1828. Man må derfor gå ud fra, at landmændene netop i disse år har søgt at sælge alle de produkter, der var mulighed for at komme af med. Dette illustreres meget godt af et regnskab fra gårdejer Iversen i Kær, hvorfra man ellers ikke plejede at sælge frugt. Men i 1823 dukker pludselig en indtægt på 44 skilling for 5 skæpper æbler op i regnskabet og i en del af de følgende år er der påny solgt frugt, som flg. tal fra 1820-erne og 1840-erne viser:

1825:	Æbler solgt for	3 rdl 6 skill.
1826:	Æbler og pærer for	36 skill.
1827:	22 skæp æbler for	3 rdl 39 skill.
1829:	8 ¹ / ₂ skæp æbler for	1 rdl 39 skill.
	og 5 tønder Kriegaæbler for	3 rdl 10 skill.

og fra 1840-erne:

1841:	1 skæppe æbler solgt for ..	12 skill.
1842:	3 skæppe æbler solgt for ..	30 skill.
1844:	1 skæppe blomster solgt f.	12 skill.
1847:	34 skæppe æbler solgt for	6 rdl 24 skill.
	og 80 kander æblemest	
	solgt for	4 rdl. 8 skill.

Den sidste post viser, at også fremstilling af most var kendt på gårdene. J. G. Vothmann havde fået belønning for sit prisskrift »Om Æble- og Pæremost« fra 1783 og dette var blevet vidt udbredt i Sønderjylland. Det var dog åbenbart ikke alle frugtsorter, der gav lige godt resultat. Iversen bemærker i året 1822, at han af 1 skæppe Graastener får 4 kander most, af 1 skp. røde Kriegaæbler får 3¹/₂

kande og af 1 skp. Citronæbler knap 3 kander most. Samme år noterede han en opskrift på »At tillave Most, saa den ligner ung Wiin« og i 1823 noterede han en opskrift på slåenmost.

En tredie måde at udnytte frugten på var ved tørring. Efter bagning fyldte man den ituskårne frugt i den store bageovn og lod frugten tørre. Den var så siden brugelig, bl. a. i supper, ikke mindst i de i Sønderjylland så yndede sur-søde supper. Også om dette har Iversen noteret sig fremgangsmåden, idet han i 1829 omhyggeligt bringer opskrift på tørring af 1) kirsebær, 2) svedskeblommer, 3) æbler og 4) pærer. Til det sidste har han så føjet en opskrift på pære-sirup. Tørring af frugt kendtes overalt i de mere frugtrige egne og det var som regel store portioner, man i det østlige Sønderjylland tog til side hertil — af og til så store, at man ikke nøjedes med eftervarmen efter rugbrødsbagningen, men ofrede en hel opfyring af ovnen.

Frugthaven betød meget på Als og Sundeved. Sammen med køkkenhaven betød den et meget vigtigt tilskud til kosten og den havde en stor værdi som supplement til indtægterne. Her fulgte man i stor udstrækning det råd som C. F. Schmidt gav i sin bog 1793:

»Hvad om vort Fædreland ikkuns kunne bringe det derhen, at Inderster og andre Smaaefolk avlede $\frac{1}{2}$ -Deelen, de meere formuende $\frac{1}{4}$ -Deelen af den fornødne Føde i deres Hauger, hvilket Overskud af Korn og andre Produkter ville Landet da have til Omsætning med Fremmede, hvor stor Overbalance i Handelen ville det forskaffe.«

Als og Sundeved var vel et af de områder i landet, hvor man nåede videst i denne retning.

*Sølvbryllupsgave til hertugparret på Augustenborg, sign. C. G. Stabl, Altona.
Udført af blomsterfrø, ris, peberkorn, vanille, kaffebønner og andre plantedele.*

H. C. Petersen:

GARTNERSLÆGTEN PETERSEN

I 250 år spillede to gartnerslægter fra Als en dominerende rolle i kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig. Slægten Vothmann indvandrede fra Westphalen til Rumohrsgård på Als i 1630, og blev senere i 1689 gartnere ved Ernst Günthers palæ i Sønderborg, hvor der fandtes en stor have, der senere, efter 1755, blev Danmarks første planteskole, kendt som Vothmanns have.

Gartnerslægten Petersen var slotsgartnere på Gråsten i 121 år, fra 1719 til 1841. Samme slægt var gartnere på Lyksborg, Augustenborg og Gisselfeldt.

De to slægter har haft nær tilknytning, og i mange tilfælde fået deres uddannelse hos hinanden.

Den 7. oktober 1827 blev Christiana Thomsen gift med Diedrich Carl Petersen, søn af slotsgartner Hans Peter Petersen, Gråsten. Dermed var de to slægter blevet i familie med hinanden. Gartnerne på slottene i hertugdømmerne havde i forhold til andre ansatte en privilegeret stilling med en for den tid ejendommelig familiær forbindelse med slottets herre og dennes familie. Hertugen stod ofte fadder til gartnerens børn og hertuginde var gudmor.

Gartnerens børn fik samme navne som de regerende hertuger. Hans Peter Petersen, slægten på Gråsten, bruger efter Ahlefelternes fallit i 1725 de nye ejere, Augustenborg hertugernes navne bl. a. Christian August, Frederik Christian, Frederika, Lovise, Auguste, Elisabeth, Chalotte o. s. v.

I 1772 skrev den fhv. gartner på Gråsten, Hans Peter Petersen, 78 år gammel sine erindringer, der er publiceret i Sønderjysk månedsskrift årg. 1957 af fhv. museumsinspektør Jens Raben. Følgende personer fra gartnerslægten Hans Peter Petersens stamtavle kan have interesse for dette bidrag til slægtens historie.

1: Hans Peter Petersen f. 1694 — d. 1782.

Gartner på Gråsten fra 1719—1756.

Lærling i Gråsten slotshave fra 1715—17, derefter gartnersvend i Frederiksberg have ca. 7 måneder. Hans vidnesbyrd med rigsvåbenet i farver, er udstedt og underskrevet af slotsforvalter, lystgartner

hos Frederik d. 4., Hans Heinrich Bruhn, Frederiksberg slot. Et vidnesbyrd med Ahlefeldternes våben, dateret 1719, har Hans Peter Petersen modtaget for 2 års arbejde som svend i Gråsten slotshave før han selv blev slotsgartner der i 1719. Dette vidnesbyrd er udstedt og underskrevet af slotsgartner Johan Philip, Gråsten.

2: Diedrich Carl Petersen f. 1734 — d. 1796.

Gartner på Gråsten fra 1756—1796.

Lærling hos faderen i Gråsten, derefter lærling hos Hermann Hunäus slotsforvalter og lystgartner for Frederik d. 5. på Odense slot. Svendebrev fra 1754. Vidnesbyrd fra Lyksborg med det hertugelige våben underskrevet af hertug Frederiks slotsgartner, Gottfried Posshoff i 1756. Diedrich Carl Petersen fik i bryllupsgave en sølvspiseske af Christian d. 7. med dennes monogram og årstal 1767. Skeen samt omtalte svendebreve og vidnesbyrd ejes af Sønderborg slot.

3: Hans Peter Petersen f. 1770 — d. 1841.

Gartner på Gråsten fra 1796—1841.

Læretid hos Frederik d. 7.s hofgartner Peter Petersen, Frederiksberg. Han fik svendebrev med kgl. våben og hofgartnerens laksegl i en elfenbenskapsel, dateret 1789. I 1790 udsteder hertug Christian August d. Ældre af Augustenborg rejsepas og anbefaling til Hans Peter Petersen til en studierejse i England, Holland og Frankrig.

4: Morits Petersen f. 22. 8. 1773.

Slotsgartner på Lyksborg.

5: Frederik Christian Petersen f. 1798 — d. 1868.

Slotsgartner på Gisselfeldt.

6: Diedrich Carl Petersen f. 1802 — d. 1849.

Købmand i Sønderborg.

7: Hans Peter Petersen f. 1828 — d. 1894.

Kunst- og handelsegartner.

Lærling i Vothmann-Thomsens have fra 1845 til 1847.

Gartnerslægten Petersens virke på Gråsten slutter således 1841. Ganske vist havde den sidste gartner, stamtavlens nr. 3, tre sønner hvoraf de to var uddannet i gartnerfaget, men de blev før faderens død gartnere på Lyksborg og Gisselfeldt, som nævnt i stamtavlen.

Frederik Christian, der var opnævnt efter hertugen på Augustenborg, blev aldrig gift og en søster førte hus for ham på Gisselfeldt. Den tredie søn, stamtavlens nr. 6, købmand Diedrich Carl Petersen, født 1802, blev opdraget på Augustenborg slot, hos den regerende

Vidnesbyrd for gartner H. P. Petersen 1694—1782.
Udstedt af H. H. Bruhn, Frederiksberg slot, 1717.

hertug Frederik Christian d. Yngre. Dennes yngste søn, senere kendt som prinsen af Nør, der startede oprøret mod kong Frederik d. 7. i 1848, var jævnaldrende med Diedrich Carl Petersen og manglede en legekammerat. Valget faldt på gartnerens søn fra Gråsten. Diedrich Carl blev meget forkælet på Augustenborg, hvor han til lagde sig forskellige ambitioner, som han senere aldrig overvandt. Misundt af alle levede han et liv i luksus. Da han i konfirmationsalderen skulle gå til præst i Sønderborg kom han ridende på en hest, han havde fået af hertugen, hans kammerater kom til fods. Han blev som nævnt gift med Christiana fra Vothmann-Thomsen slægten i Sønderborg og nedsatte sig som købmand. Familien nævnes blandt byens fornemste og rigeste indbyggere.

Sønnen Hans Peter Petersen, stamtavlens nr. 7, blev født for tidligt, og han var meget svag; da det viste sig at han var levedygtig blev glæden stor. Han var født på bedstefaderens, slotsgartner Hans Peter Petersens fødselsdag og blev derfor opnævnt efter ham. Det viste sig hurtigt at Hans Peter var et geni. I familiearkivet omtales brevveksling mellem den femårige Hans Peter og bedstefaderen på Gråsten slot. Han blev meget forkælet ligesom faderen var blevet det på Augustenborg, en kronisk sygdom som Hans Peter led af var sikkert medvirkende hertil; han opholdt sig meget på Gråsten slot hos bedstefaderen, turen til Gråsten foretog han med eget hestespand.

Hans Peter lagde ikke skjul på, at han ville være gartner, og stiledede efter at blive bedstefaderens afløser på Gråsten slot, hvor han

også skulle gennemgå sin læretid. Det virkede som et chok på den 13-årige Hans Peter, da hans bedstefader, slotsgartner Hans Peter Petersen, Gråsten, døde i 1841. Planerne de havde lagt sammen kunne ikke realiseres, og forældrene besluttede, at Hans Peter skulle studere. I skolen havde han allerede på et tidligt tidspunkt vist at han havde store evner, bl. a. blev Hans Peter i de sidste skoleår ofte brugt som vikar for de mindre børn. På grund af den kroniske sygdom, som Hans Peter led af, frarådede familiens læge det påtænkte studium, lægen påpegede samtidig, at det ville være gavnligt for Hans Peter at blive gartner.

17 år gammel kom han i lære som gartner hos moderens familie i Vothmann-Thomsens have, der på dette tidspunkt, på grund af dødsfald, havde en forvalter ved navn Heitmann. Læretiden varede fra 1845 til 1847, derefter arbejdede Hans Peter Petersen som Svend hos gartner Sommer i Flensborg et par måneder, hvorefter han et par måneder arbejdede med ting, som ikke kommer ind under gartnerfaget. Derefter vendte han tilbage til Vothmann-Thomsens have indtil hertugernes oprør i 1848.

Under dette oprør kom Petersen-slægten i store vanskeligheder på grund af deres nære tilknytning til hertugfamilierne. Købmand Diedrich Carl Petersen sluttede sig til hertugerne og sønnen Hans Peter meldte sig som frivillig oprørssoldat hos hertugerne. Danskheden stod dog stærk i Sønderborg. Rådmand Hans Norsk slog i bordet i magistraten og hejste senere det danske flag ved stranden ud for slottet for at fortælle tropperne på de danske skibe, at Sønderborg var dansk. En sten til minde om denne begivenhed er senere rejst på samme sted.

Diedrich Carl Petersens købmandsforretning i Sønderborg blev fuldstændig raseret under tumulterne mellem hertugernes tilhængere og danskerne. Købmand Diedrich Carl Petersen blev arresteret og ført bort, og meldtes senere død i 1849 i Ringsted som »Totengräber« (graver). Hans Peter Petersens mor, Christina, flyttede ind i Vothmann-Thomsens gartnerbolig i haven, landsretssagfører Miangs ejendom, nuværende Kastanie Allé nr. 7, der fra midten af 1600 tallet har været gartnerbolig i Vothmann-Thomsens have og planteskole. Ved våbenstilstanden under 3-års krigen i 1849 skiftede Hans Peter Petersen politisk lejr og tjente den danske konge som soldat i fem år. Han nåede at blive korporal, og har senere betegnet sin soldatertid som de bedste år i sit liv. Efter soldatertiden skiftede Hans Peter

*Vidnesbyrd for gartner H. P. Petersen 1694—1782.
Udstedt af I. Philip, Gråsten slot, 1719.*

Petersen ofte stilling. Han arbejdede som kunst- og handelsgartner, herregårdsgartner og havearkitekt og dygtiggjorde sig i Holland, England og Sverige. På grund af sine store evner, og den uddannelse og indsigt han havde erhvervet sig i Vothmann-Thomsens have, betegnes Hans Peter Petersen som vanskelig at samarbejde med. Man har sandsynligvis ikke forstået hans videnskabelige arbejdsmetoder. I 1858 giftede Hans Peter Petersen sig første gang, men mistede allerede sin hustru i 1866, ægteskabet var barnløst. Under hustruens sygdom kom hendes yngre søster for at passe hende. Hans Peter Petersen arbejdede på dette tidspunkt i nærheden af Hamborg. Efter hustruens død blev den yngre søster hans kone. Der måtte dog overvindes en del vanskeligheder, da hun ikke var myndig, men på trods af dette blev de viet i 1867.

I dette ægteskab fik Hans Peter Petersen fem døtre. På grund af at han ofte skiftede stilling, havde han af og til arbejde, som ikke havde noget at gøre med gartnerfaget. Takket være sine store evner havde han ikke svært ved at få arbejde, f. eks. havde Hans Peter Petersen en lederstilling i et kemisk firma ved navn Fr. Asche i Hamborg. I familiearkivet ses, at han fik denne stilling på grund af sit kendskab til recepter. Han affandt sig dog aldrig med at arbejde under andre og vendte altid tilbage til gartnerfaget. At hans viden

var alsidig, er der ingen tvivl om. Han fik bl. a. tilbudt en stilling som skolelærer i nærheden af Hamborg, men dette afslog han.

Havearkitekt, kunst- og handełsgartner Hans Peter Petersen døde 1894 i Altona, hvor han ligger begravet. Hans efterkommere, der ejer arkivalierne hvorfra disse oplysninger er taget, lever endnu i Hamborg.

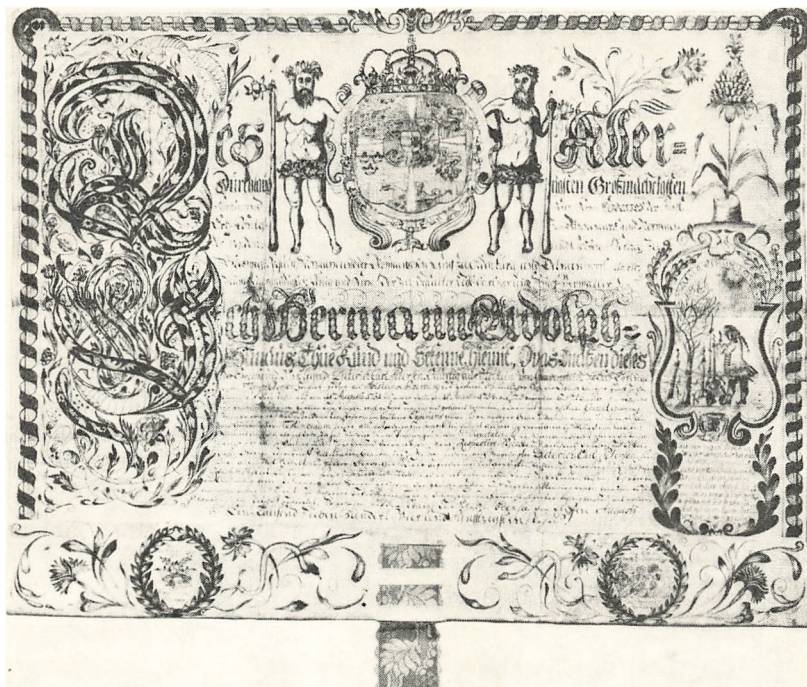

Der var som nævnt i stamtavlen fra 1694 til 1894 tre gartnere af slægten med navnet Hans Peter Petersen. Den ældste skrev sine erindringer i 1772, den yngre førte en dagbog fra 1845 til 1847. I det tidsrum var han lærling i Vothmann-Thomsens have. Denne dagbog blev i 1963 ved et tilfælde fundet under nedbrydning af et lysthus i kolonihaverne øst for Sønderborg, det nuværende Ryttervænget. Dagbogen er senere blevet foræret til museet på Sønderborg slot. Ejendommelig nok blev dagbogen fundet på det areal hvor den var skrevet, og man kunne fristes til at tro, at den aldrig er kommet ud af Vothmann-Thomsens planteskole. Dette er dog ikke tilfældet, da dagbogens sidste afsnit er skrevet i Flensborg, og ved et tilfælde må dagbogen så være vendt tilbage til lysthuset på samme areal. Sandsynligvis er den blevet brugt af forskellige ejere da den indeholder oplysninger som enhver haveejers har brug for, f. eks. tidspunktet for såning af frø, behandling af urter, planter o. s. v.

Dagbogen er ført i Danmarks første planteskole, der som tidligere skrevet blev oprettet omkring 1755, efter at gartner Hans Peter Vothmann havde erhvervet fire tdr. land fra ladegården, den såkaldte Rytterkobbøl.

Hans Peter Petersens læremester, Hans Peter Vothmann var blevet uddannet i Gråsten slotshave hos den ældste Hans Peter Petersen, der også udstedte H. P. Vothmanns svendebrev, der opbevares i Vothmann slægtens arkiv.

Den 17-årige gartnerlærling, Hans Peter Petersen, har ført dagbogen på tysk med gotiske bogstaver, 80 tætskrevne sider med sirlige snørklede bogstaver, kun enkelte ord og fagudtryk er skrevet med fremmedord. Bogen yder et værdifuldt bidrag til belysning af arbejdsgangen i planteskolen, idet H. P. Petersen daglig har indført hvad han lavede og man kan derigennem danne sig et billede af det omfangsrige foretagende, Vothmann-Thomsens have og planteskole var. Set med vore øjne idag minder det hele om en forsøgsskole, hvor det primære var de videnskabelige undersøgelser og eksperimenter. Gart-

*Svendebrev for gartner Diedrich Carl Petersen 1734—1796.
Udstedt af H. Hunius, Odense slot, 1754.*

nerne fra disse slægter var mere videnskabsmænd end handelsfolk, hvilket deres bidrag i form af afhandlinger, artikler og publikationer af resultaterne gengivet i videnskabelige skrifter også viser. Det er en selvfølge, at resultaterne senere blev omsat og anvendt i praksis, da Vothmann-Thomsens planteskole var den første i landet.

Hans Peters dagbog viser, at han som enhver anden lærling i de første fem uger blev sat til alt muligt, der ikke havde meget med gartnerfaget at gøre. Da han dag for dag har redegjort for sit arbejde i planteskolen, kan man nøje følge hans uddannelse gennem disse år. Selv om han stadig er lærling og må beskæftige sig med mangeartede ting sporer man tydeligt fremgangen, idet han efterhånden får lov til at arbejde gartnermæssigt med jord, planter og frø.

Et andet værdifuldt bidrag fra hans dagbog er de daglige vejrberetninger med oplysninger om temperatur, storm, sne, regn o. s. v. Der findes en nøje sammenhæng mellem vejrberetningerne og arbejdsgangen i planteskolen, f. eks. tildækkes kål og planter juleaften,

første juledag kører Hans Peter gødning på jordbærbedene på grund af 5° frost.

Hans daglige vejrberetninger har meteorologisk betydning; oplysninger om vejrforholdene på Als før oprettelsen af Kegnæs fyr i 1850 er ifølge oplysninger fra Meteorologisk Institut meget sparsomme, af samme grund vil Instituttet på et senere tidspunkt få lejlighed til at gennemgå dagbogen. I dagbogen har Hans Peter fuldstændigt undladt at omtale sit privatliv, bortset fra to begivenheder, hvoraf den ene kan betegnes som skelsættende i historisk betydning.

Den første begivenhed er noteret d. 1. juni 1845. »Sangerfest på Augustenborg«. Han skriver ikke om han har deltaget i denne fest, men oplysningen er dog en understregning af, at Augustenborg var det litterære centrum i hertugdømmet på dette tidspunkt og i årene forud, da Schiller, H. C. Andersen, Baggesen m. fl. færdedes på Augustenborg. I dette miljø var Hans Peters far, købmand Diedrich Carl Petersen blev opdraget; begivenheden kan også være noteret, fordi sønnen har vist faderens plejehjem særlig opmærksomhed, en anden grund kan være, at man skulle levere et eller andet fra Vothmann-Thomsens have til festen?. Den 18. september 1845 nævner Hans Peter hertug Chr. Augusts sølvbryllup, en storslået fest for adel og borgerskab, en fest hvor man så de første spirer til de politiske begivenheder der skulle blive skæbnesvanger for Hans Peters far.

Om disse begivenheder skrev H. C. Andersen, der i sommeren 1844 besøgte hertugparret på Augustenborg: »Der taltes kun dansk og det med dansk tunge, ikke en tanke om de mørke tider vakt hos mig,« et år senere i 1845 da H. C. Andersen fik invitation til hertugens sølvbryllup fandt han det klogest at sige nej tak til indbydelsen og foreslog at besøge hertugparret mere privat på Gråsten slot senere på året. H. C. Andersen fik ret, under sølvbryllupsfestlighederne demonstrerede en flok bønderkarle fra Notmark, de sang slesvigske danske sange i skoven om eftermiddagen og i selve slotshaven om aftenen. I 1846 kaldtes Augustenborg for slesvig-holstenernes rede. Alt dette førte til oprøret i 1848, hvorunder som nævnt Hans Peters far Diedrich Carl Petersen blev arresteret, ført bort, og døde som graver i Ringsted. Man kunne ønske sig, at Hans Peter havde skrevet noget mere om sine omgivelser bl. a. hvor faderens forretning, der blev raseret under tumulterne, lå.

En anden ting man savner i hans arbejdsbeskrivelser er eventuelle

Vidnesbyrd for gartner Diedrich Carl Petersen 1734—1796.
 Udstedt af G. Posshof, Lyksborg slot, 1756.

oplysninger om Gråstenæblet som han overhovedet ikke nævner; at æblet på dette tidspunkt var udbredt til enhver alsisk æblegård er fuldstændig klart. Soldaterne under de slesvigske krige oplyser, at de langs landevejene forsynede sig med et vidunderligt æble, »Gråstener«.

I Hans Peters læretid fra 1845—47 har Als og Sundeved allerede været selvforsynende med Gråstenæbler på grund af den store udbredelse fra Vothmann-Thomsens have.

En omfattende eksport af træer og frugt har ligeledes gjort æblet kendt mange steder i verden, og mange af de tønder æbler Hans Peter omtaler at have pakket, må have været Gråstenæblet, adskillige skibsladninger er årlig eksporteret til bl. a. Rusland.

Ifølge Hans Peters optegnelser i dagbogen har han arbejdet alle årets dage. En stor del af hans arbejde fra dag til dag var naturligvis gentagelser, og bliver af den grund forbigået under gennemgangen af dagbogen.

I den første måned af læreåret, januar 1845, har Hans Peter afhugget grene der blev tilspidset til brug i drivhuset. Han tærsker ærter, sorterer æbler, renser selleri, peberrod og persillerødder.

Søndag den 16. februar bliver han sat til at gøre rent i drivhusene.

Tirsdag den 18. februar oplyser Hans Peter at han har flettet rørmåtter, disse måtter blev brugt til at skygge for planterne i mistbænkene under solskin, om aftenen er der $\div 8^{\circ}$ frost.

21/2 plukkes visne blade af blomster, og på grund af frost til-dækkes æblerne, i de næstfølgende dage sorteres æblerne, det fryser stadig $\div 7^{\circ}$.

Den 3. marts beskæres lindetræerne trods $\div 8^{\circ}$ frost. Skærtorsdag den 20. marts 1845 gøres der rent og vandes i drivhusene, det samme gentages langfredag, foruden at der køres jord til mistbænkene.

Den 23. marts, påskedag, er det tørt og blæst, og der bliver sået forskellige blomsterfrø, hvorefter resten af dagen går med at køre hvidkål ind, anden påskedag fyldes jord i urtepotter, der såes blomsterfrø, og oranger »Copuleres« en art podning af det avlede produkt, med henblik på forædling, en proces der viser de videnskabelige arbejdsmetoder der blev brugt i Vothmann-Thomsens planteskole.

Den 28. marts noterer Hans Peter, at man i regn og storm satte urtepotter med stiklinger i mistbænkene.

1. april er der $\div 3^{\circ}$ frost, og Hans Peter sættes til at binde fersken-træer op, i dagene derefter beskæres buske og stauder.

Omkring 9. april arbejdes der i drivhusene og der såes bl. a. gule-rødder.

På grund af godt vejr d. 11. april bliver der gravet og tilrettet bede, hvor der såes søde ærter og plantes georginer. Den 12. april såes ærter som Hans Peter kalder »Wettraumer«, samme dag såes løg- og persillefrø. I dagene derefter er vejret godt og der arbejdes både i drivhusene og udenfor, Hans Peter er med til at plante stikkelsbærbuske, stauder og roser. Træer opgraves og aspargesbede opsættes, de første asparges stikkes d. 27. april. I samme uge beskæres kirsebærtræerne og der plantes skalotter og løg.

Den 5. maj sættes to slags georginer »INST. L.« og »Buron«. 1. pinsedag d. 11. maj 1845 er der overskyet om formiddagen men fint vejr om eftermiddagen, der gøres rent og vandes i drivhusene, gange, stier og pladsen gøres ren og rives, dette arbejde som en lærling måtte udføre på en helligdag skal ses på baggrund af den betydning som Vothmann-Thomsens have havde. Den var et yndet

tulipanløg op, og de følgende dage beskæres træerne i planteskolen, stikkelsbærrene plukkes i begyndelsen af august, jordbærbedene ordnes og der plantes ud.

11. og 12. august er første og anden markedsdag, resten af august arbejdes der en del med de nye træer i planteskolen, i samme tid indtil 1/9 graves kartofler op, ærter plukkes, løg tages op, og der plukkes agurker. I første halvdel af september arbejdes der igen med de unge træer i planteskolen, den 18. september det omtalte sølvbryllup på Augustenborg. Hans Peters vejrberetninger minder om at efteråret er på vej, på første og anden markedsdag d. 30. sept. og 1. okt. regner det, d. 10. oktober tilspidises stave og blomster bindes op. På grund af dårligt vejr, der ender med storm d. 18. oktober, foretages en del indendørs arbejde. I november måned arbejdes der både ude og inde, alt efter vejrforholdene, hvor følgende arbejder er noteret ved forskellige af månedens datoer: kørt sand til drivhusene, gravet træer op, rosenbedene gjort i stand, hvidkål, spidskål samt selleri gravet op og gjort rene. Den 26. november er der storm, og Hans Peter graver blomster op i drivhusene, forskelligt arbejde fortsættes i julemåneden med vintergrøntsagerne, og året 1845 afslutter Hans Peter med at udplante bønner d. 31. december.

Den 3. januar 1846 fryser det $\div 3^{\circ}$ og der køres gødning på blomsterbedene, i tiden indtil 15. januar køres træ hjem, blomsterne plukkes for visne blade, der tærskes blomsterfrø og køres gødning til unge solbærbuske og blommetræer.

I februar under foranderlige vejrforhold noterer Hans Peter sne og tø, d. 19/2 hænges georgineknolde til tørring, og pæretræer graves op. I slutningen af februar og begyndelsen af marts 1846 er vejret mildt, og man benytter lejligheden til at kultivere jorden, der såes tidligt dette forår, bl. a. ærter, kålfrø, gulerødder, løg, salat o. s. v.

Hans Peter Petersen har nu lært så meget, at han i mange tilfælde under dette normale forårsarbejde med kultivering og såning, bruger fremmedord på frøsorter og planter som han arbejder med, som eks. kan nævnes: »Morees Alba«, sandsynligvis en hvid drivhusplante, »de Grace«, ærter, og »Prunus Lauro Gerasus«, et kirsebærtræ.

I dette forår hvor skærtorsdag, langfredag samt 1. og 2. påskedag falder på dagene 9. - 10. - 12. og 13. april, arbejder Hans Peter hver dag i drivhusene med rengøring, vanding o. s. v. Der er storm d. 24. april, men på trods heraf plantes der pæretræer; i den forbindelse bør nævnes, at Hans Peter i sin dagbog har skrevet »1000 pæretræer er

plantet«. Uden at forklejne Gråstenæblet og dets udbredelse fra Vothmann-Thomsens planteskole, viser denne oplysning, sammen med alle de øvrige sorter af frugttræer der er nævnt, hvor alsidig og omfattende virksomheden var.

Maj måned 1846 går hovedsageligt med udendørs arbejde, han redegør for vejret, der er ganske normalt for årstiden. Sammen med mange andre frø- og plantesorter der tidligere er nævnt, såes en ærtesort ved navn »Vaterlo«.

Pinsedagene falder på datoerne 31/5 og 1/6, begge dage arbejder Hans Peter i drivhusene. Den 8/6 nævner Hans Peter en hvidkålsplante »Wirsingkål«, samme måned skriver han d. 24/6 »det har regnet stærkt om natten«, og man benyttede lejligheden til at udplante to sorter der ikke er nævnt før, blomkål og rosenkål. Dagen efter, den 25. juni fortsætter regnvejret. Blomsterne fra drivhusene bindes op og sættes ud i det fri, samme dag udplantes runkelroer, og der såes: Lavendel, Majoran og Holl. *Lavendel* blev lagt mellem tøjet i skabene, *Majoran*, majorana, dansk merian, krydderurt, blev anvendt i husholdningen bl. a. til pølser, nævnes også i forbindelse med medicin, og *Holl* er sandsynligvis en forkortelse af det tyske Hollunder, dansk hyld, hvis blomst brugtes i tør tilstand som the.

De sidste dage af juni og indtil d. 11. juli er det fint vejr, men af og til torden. Det sædvanlige arbejde ude og inde gøres. Den 6. juli nævner Hans Peter, at hvidkål og kålrabi blev »Efterplantet«.

Den 19. juli er det stormvejr der bevirker, at man plukker »Johani-bær«, det er ribs, som stadigvæk mange steder i Sønderjylland kaldes Hansbær eller Hønsbær. Samme dag plukkes solbær og stikkelsbær. Det er meget varmt, skriver Hans Peter d. 30/7, hvor han fortæller, at de har kontrolleret pærerne og hentet 300 urtepotter.

Den 4/8 bindes pærerne op, og det tordner fra kl. 1 til 4 om eftermiddagen, den 7/8 beskæres pæretræer i 25 gr. varme, og der udplantes forskellige blomster.

Den 10. og 11. august er markedsdage og der plukkes bønner og ærter, der tærskes frø den 18. august bl. a. kålfrø, rødkål og vinterkål-rabi.

Jordbærplanter »British Queen« udplantes d. 25/8.

Fra den 6. september plukkes æbler og pærer, Bergamotten pærer og Borsdorfer æbler er nævnt.

Plukning m. m. af de avlede produkter fortsættes, efterårsarbejdet er påbegyndt, blomsterfrø indsamles, og der tærskes »Linser«. Linser

er bønner, de tærskes, fordi kernerne males til et melprodukt, der anvendtes i husholdningen. Udendørsarbejdet fortsættes i oktober, hvor Hans Peter nævner, at der graves unge lindetræer op, der plantes ud. Vintergrøntsager gøres i stand og lægges i sand i kælderen. I begyndelsen af november udlægges eller såes æble- og pærekerne, samt kålfrø. Der arbejdes med blomsterne i drivhusene, peberrod og selleri graves op og lægges i sand, det er stadig fint vejr indtil d. 18. november, vejret skifter hurtigt med sne d. 30. november og frost d. 3. december. Indendørsarbejdet påbegyndes med at lave planteskolens og havens redskaber såsom river, skovle o. s. v. i stand. Frosten fortsætter og der nævnes $\div 26^{\circ}$ d. 12. december. I tiden indtil jul arbejdes der både ude og inde med tildækning af frø, blomster, planter, træer, bede o. s. v. Der savnes brænde til opvarmning og frosten medvirker til at der arbejdes alle juledagene.

I 1847 indtil 12. marts arbejdes der normalt ude og inde, alt efter vejrforholdene, der foretages ikke arbejde, der ikke tidligere er nævnt. Den 4. januar 1847 var Hans Peter i Augustenborg, og den 12. januar i Ulkebøl.

Hans Peter Petersens læretid i Vothmann-Thomsens planteskole er slut d. 10. marts 1847. Dagbogens sidste afsnit er derefter ført i Flensborg, hvoraf følgende bør nævnes:

Flensborg, 12. marts. Om eftermiddagen kl. 3 $\frac{1}{2}$ trådte jeg i condition (tjeneste) hos Hans Velbårenhed, den Herre Sommer.

De sædvanlige vejr- og arbejdsbeskrivelser om gartnerarbejde fortsættes til den 9. maj.

Følgende notat er så skrevet i meget større skrift:

Fra her til midt i september er tiden gået under sådanne arbejder, som jeg, siden de fleste ikke hørte ind under gartnerifaget, ikke har indført i denne bog. Den 17. september, om middagen mod kl. 12 trådte jeg ud af denne mig uforglemmelige, herlige ??? Condition. Sådan var mine salige dage.

Dagbogens sidste to sider er fyldt med en fortegnelse over den jordart, planterne bedst trives i, og deres udsåningstid.

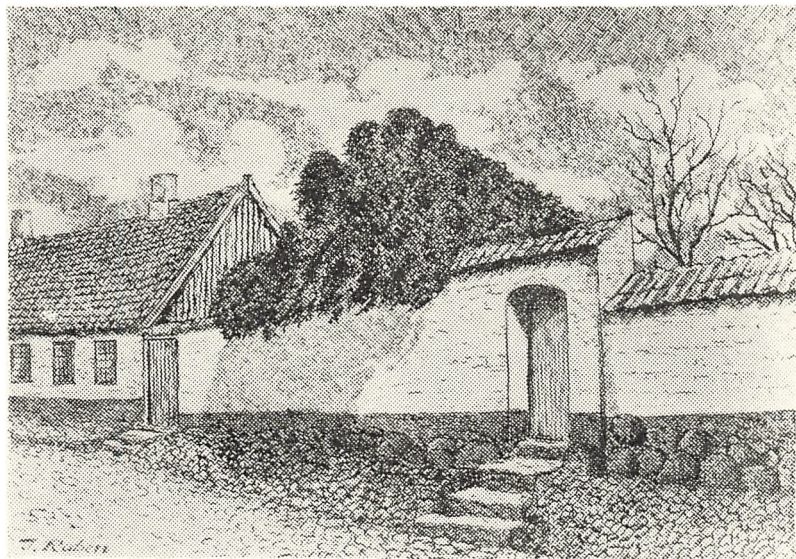
J. Slettebo:

VOTHMANNNS HAVE

I E. H. Tredgers rejsehåndbog for Slesvig-Holsten fra 1824 nævnes ganske kort de forskellige seværdigheder i Sønderborg, men derefter tilføjes specielt et lille stykke om Vothmanns have. Den er stor og prægtig og byder i flere henseender den besøgende på de herligste nydelser. Også spadserestien bag haven ned til havet er overordentlig smuk.

Samme år besøgte den 16-årige københavner-pige Hanne Hasse Sønderborg og hun noterede i sin dagbog: »Først gik vi til Fogdmanns have, som er offentlig, den var overmåde smuk og temmelig stor«. Hun havde nok ikke læst i rejsehåndbogen og hun vidste ikke, at navnet stavedes Vothmann, ligesom hun nok heller ikke hjemmefra kendte noget til den smukke have. Om hun havde været mere velorienteret, hvis man for hende havde nævnt Graastener-æblet, er muligt, det lader sig blot ikke afgøre. Hun nævner det ikke. Men det er vel først og fremmest gennem tiltrækningen og forædlingen af dette æble, at Vothmanns navn er blevet kendt.

Slægten Vothmann gjorde sig imidlertid også på anden vis kendt indenfor havebrug og frugtavl og der er allerede flere steder skrevet om familien. Allerede i 1837 skrev apoteker Schmidt i Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Provincial-berichte en levnedsskildring af sin personlige bekendt Nicolai Vothmann og siden er slægten omtalt i en lang række gartneri- eller havebrugshistorier eller i litteraturen vedrørende frugtavl. Det gælder således Diel (1806), Eneroth (1896) og C. Mathiesen (1913). I nyere tid er der desuden skrevet mere særskilt om slægten. Det gælder H. Wullenweber, der skrev i Heimatblätter 1921 og J. Raben i Fra Als og Sundeved hefte 24, 1947. Den største og grundigste afhandling er skrevet af Fr. Christensen i Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig, heft 11, 1965, en omfangsrig artikel med titelen »Vothmanns Garten« og med et stort slægtsregister som bilag. Endelig må det nævnes, at Vothmanns have omtales nogle steder i skønlitteraturen, således af Frederik Bøök i romanen Victor Lejon og af Aage Heinberg i en novelle i Tidens Kvinder 1952. Af disse har Bøöks

*Mariegade — muren ind mod køkkenhaven bag bertug Ernst Günthers palæ.
Tegn. af G. Raben.*

størst interesse, fordi den for dette afsnits vedkommende bygger på en dagbog fra Treårskrigen. Fra samme krig stammer også nogle bemærkninger i J. T. Ræders krigserindringer fra 1848—50. Hos Bøök bemærkes bl. a., at der under krigen blev givet koncerter i haven af et militærorkester og at de besøgende gik rundt og nød både have og musik, mens de spiste af friskplukkede jordbær, som solgtes portionsvis af havens egen avl.

Haven er altså gennem tiden blevet kendt og berømt viden om og selvom der er skrevet en del om den, vil det dog være urimeligt ikke at omtale den særligt i en bog om gartnere og gartneri på Sønderborg-egnen. Det efterfølgende bygger dog i høj grad på J. Rabens og især Fr. Christensens artikler, men der lægges her mere vægt på selve gartneriet end på det rent slægtshistoriske. Hertil kommer talrige oplysninger modtaget af frk. Magdalene Jacobsen, der som den sidste af gartnerslægten fra Voithmanns have opbevarer det meget rige slægtsarkiv. Forfatteren skylder frk. Jacobsen stor tak for udstrakt hjælpsomhed og elskværdighed ikke blot nu, men også ved tidligere lejlighed.

— — —

Vothmanns have lå på begge sider af Østergade mellem Perlegade og Kongevej. Oprindeligt var det en mere begrænset have, men i dens storhedstid omfattede den særdeles store arealer, dels ejede, dels forpagtede, indtil der efterhånden blev solgt fra eller afstået til byudvidelse, så den gradvist formindskedes påny.

Havens »kerne«, den ældste del, lå på strækningen bag Løveapoteket tværs over Kastanie Allé til det nuværende Kongevej, hvilket betød, at den lå ved og til dels udenfor den bebyggede del af Sønderborg. I 1726 kom dette grundstykke i Peter Hansen Vothmanns besiddelse og det blev derved kernen i den Vothmannske have og planteskole. Midt i denne ældste del af haven byggedes de ældste dele af det hus, der nu er Kastanie Allé 7. Her var familiens bolig gennem adskillige generationer og herfra lededes arbejdet med at skabe en af landets første og betydeligste planteskoler.

Selve haven er imidlertid som anlagt have betydeligt ældre. Den omtales første gang i 1621, da købmand og rådsmedlem Thomas Hansen solgte grundstykket til hertug Philip for 170 mark lybsk. Året efter overdrog den unge hertug haven til sin søster Maria, der i 1627 i fællesskab med sin svigerinde, enkehertuginde Dorothea, skænkede den til kammerpigen Marie Meyer som tak for tro tjeneste. Året efter ægtede Marie Meyer amtsskriveren E. J. Heidtmüller og derved blev han en kort tid havens ejer. I den forbindelse førtes nogle forhandlinger med bystyret om skattebetalingen for hele grundstykket, idet hertug Philip i lighed med sine brødre, men mod faderens, hertug Hans' alvorlige protest, havde søgt at sikre skattefrihed for sine ejendomme i byen. Denne frihed havde de skiftende ejere selvfølgelig prøvet at bevare og lige så selvfølgelig havde byens styre søgt at få disse privilegier afskaffet, når der var mulighed derfor, f. eks. ved ejerskifter. I dette tilfælde lykkedes det ikke for byen at få gennemført sine krav, måske bl. a. fordi hele arealet kort efter vendte tilbage til hertugfamilien.

Det var hertug Ernst Günther, der var køber. Han havde som yngre søn af hertug Alexander ikke mulighed for at overtage Sønderborg slot og han erhvervede derfor et hus i Perlegade, nemlig det såkaldte Ernst Günthers Palæ, hvor nu politistationen ligger. Sandsynligvis var det også ham, der lod det store trefløjede hus, der nedbrændte i 1864, opføre. Nu ønskede han imidlertid at knytte en slotshave til sin ejendom og mens haven bag palæet indrettedes til køkkenhave, fik han overfor palæet, på gadens anden side, mulighed

Akvarelmalet forside i Nicolai Vothmanns stambog fra 1780.

for at skaffe sig det fornødne areal, nemlig det aflange grundstykke mellem det nuværende Løve-apotek og den nuværende Kongevej. Den 31. december 1650 blev skødet underskrevet af hertugen og af E. J. Heidtmüller og haven var påny hertugelig.

Fra denne tid kendes den ældste afbildning af haven, idet den tydelig er vist på kortet over Sønderborg by i Pufendorfs atlas fra 1657. Sammenligner man med Danckwerts atlas fra 1649, så ser man her godt nok palæet, men ikke den afgrænsede have. Man kan derfor gå ud fra, at den først efter Ernst Günthers køb er blevet anlagt som egentlig slotshave. Den vises i 1657 opdelt af lige gange med små rotunder i skæringerne, med regelmæssige bede og med spredte, ret store træer, en typisk slotshave i tidens lidt stive stil (Jvf. iøvrigt s. 14 f. i afsnittet om slotshaver).

Kort efter erhvervelsen af haven opgav Ernst Günther sit Sønderborg-palæ som hovedsæde. Han giftede sig og flyttede dermed fra byen, idet han købte jord ved Augustenborg fjord og påbegyndte opførelsen af det ældste Augustenborg slot. Palæ og have vedblev dog at være i hans eje og begge dele fulgte med arven til hans ældste søn Frederik, da han selv døde 1689. Hertug Frederik faldt dog allerede i 1692 i slaget ved Enghien og den yngre broder Frederik Wilhelm overtog hertugdømmet med alle besiddelser, altså både Augustenborg slot, Ernst Günthers palæ og den store slotshave. Frederik Wilhelm boede selv på Augustenborg og kunne derfor leje palæet i Sønderborg til en borgerlig gift fætter. Da så Frederik, Wilhelm selv døde i 1714, overtog sønnen Christian August slottet i Augustenborg, mens moderen, enkehertuginde Sophie Amalie, flyttede ind i palæet i Sønderborg, hvor hun boede i de følgende 12 år.

I 1726 solgtes Ernst Günthers palæ imidlertid påny. Enkehertuginde, der selv var født komtesse Ahlefeldt, solgte palæ med tilhørende haver til en kvindelig slægtning, enkegrevinde Ulrikke Ahlefeldt til Langeland-Rixingen for i alt 1.800 rigsdaler. Og året efter udskiltes haven så fra palæet, idet enkegrevinde Ulrikke solgte den fra til Peter Hansen Vothmann. Hermed begynder den Vothmannske haves eksistens.

Gartnerslægten var imidlertid kommet ind i billedet længe før. Allerede i 1689, altså umiddelbart efter Ernst Günthers død, ansatte hertug Frederik den unge gartnersvend Peter Hansen Vothmann som gartner i sin store have ved palæet. Peter Vothmann var født i Padholm i Notmark sogn 1666 og han var altså kun 23, da han ansattes

*Hans Peter Vothmann,
sepia-tegning på svinelæder.
Privateje.*

som palægartner. Han har vel netop været færdig med sin læretid. Han levede til 1731, altså 4 år efter, at han havde købt den have, han havde passet gennem 38 år.

Det var ingen ukendt gartner, hertug Frederik henvendte sig til, da det gjaldt om at finde en palægartner. Slægten Vothmann havde allerede før Peter Vothmanns tid haft lejlighed til at gøre sig gældende på nogle af de større alsiske gårde. Hans seks år ældre broder var også gartneruddannet, — han blev siden gartner ved Klostermølle nær Silkeborg. Brødrenes far var gartneren Hans Ewertsen Vothmann, der var opvokset og uddannet på Ruhmorsgård og deres farbroder var Peter Vothmann, gartner på Gammelgård. Deres bedstefader var kunstgartner Ewert Vothmann på Ruhmorsgård.

Denne Ewert Vothmann er slægtens første repræsentant i Danmark. Han var med sin hustru Gertrud indvandret fra Westfalen, muligvis fordrevet af Trediveårskrigen, og i 1630 nævnes han som gartner på Ruhmorsgård. Denne gård, der var udvidet en del af hertug Hans d. Yngre, ejedes nu af enkehertuginde Dorothea, der styrede Sønderborg-besiddelserne, til sønnen Johan Christian kunne

overtage dem i 1633. Ewert Vothmann bragte med sig en, måske to sønner, idet deres ældste søn, Peter, er født senest 1625, hvorimod Hans måske først er født efter 1630.

Sønnerne fulgte begge i faderens fodspor. Den ældste, Peter Vothmann, blev gartner på Gammelgård allerede i 1645 og fra ham nedstammer den gren, der bosatte sig i Aabenraa, og som iøvrigt gennem en sønnedatter påny vendte tilbage til Als, idet sønnen Nicolai Petersen Vothmann blev bager i Åbenrå og dennes ene datter Anne Marie ægtede gartner på Augustenborg slot, Jacob Jebsen. Deres søn blev så senere igen slotsgartner.

Den anden søn, Hans Ewertzen Vothmann, blev stamfader til Sønderborg-linien. Han ægtede d. 3. okt. 1659 gårdejerdatteren Catharina Petersen fra Padholm, og, skønt han var gartneruddannet, overtog han siden sine svigerforældres gård. Denne gård havde svigerfaderen i 1606 fået som gave af hertugen som tak for lang og tro tjeneste ved Østerholm slot.

Hans og Cathrine Vothmann fik 3 sønner og 4 døtre. De to af sønnerne blev gartnere og den tredje, Hans Christian, overtog fødegården. Blandt hans efterkommere var bl. a. kunsthgartner i København Jürgen Vothmann og den senere kgl. haveinspektør C. F. Schmidt, der selv grundlagde en planteskole ved Nygård nær Haderslev, og som omtales s. 29 og 33.

Selvom Hans Ewertzen Vothmann ikke selv udførte egentlig gartnerarbejde ved nogen af herregårdene eller slottene, men åbenbart koncentrerede sig om driften af Padholm, så interesserede han sig hele sit liv for gartneriet. Dette ses ikke mindst af en lille efterladt bog, hvori han har gjort en række notater. Den indeholder bl. a. en månedsvis opstillet oversigt over, hvornår de enkelte plante- og jordarbejder bør foretages. Det bemærkes, hvornår man skal så de forskellige frøsorter, hvornår der skal gødes og hvornår frugttræerne skal beskæres. Heraf fremgår også, hvilke urter, han har benyttet, f. eks. løg, gulerødder, ræddiker, kål, anis, dild, persille, malurt, spinat, karse, fennekel og salat — de sidste er opregnet blandt de, der bør såes først i april måned. Foruden disse rent praktiske regler for havebruget tilføjes ved flere måneder også gamle »sandheder«. Der indledes således med nogle bemærkninger om d. 10. januar, St. Povlsdag: »er den klar, betyder det et godt år, er den tågvarm, betyder det, at mange skulle dø, regner og sner det, giver det dyrtid og stormer det, betyder det krig«. Om februar hedder det: »Er

Voitmanns have med hovedindgangen set fra øst.

Fot. ca. 1875, privateje.

februarius varm, da hold dig til råde med dit foder, thi påskekulde kommer efter«, og i april fastslås: »Er palmesøndag klar, da bliver gerne et frugtbart år«.

Den yngste af sønnerne fra Padholm, Peter, lærte først gartneri hos faderen og blev 1785—88 uddannet hos slotsgartner Jørgen Hansen i Augustenborg. Derefter var han til oktober 1789 ansat som gartnerensvend på etats- og krigsråd, godsejer J. E. von Grumkows gods Blankenfeld nær Berlin hos gartneren Christian Demuth.

Herfra hentedes han så i 1689 til Sønderborg af hertug Frederik. Her ansattes den 23-årige gartner som palægartner og fik ved bestilling af 4. oktober overdraget pasningen af den store have ved Kastanie Allé, den lidt mindre på østsiden af Perlegade og den, der lå vest for palæet ud mod Mariegade, altså alle tre havestykker, der hørte til Ernst Günthers Palæ. I bestillingen opregnes nøje de krav, der stillede til den unge gartner:

Han skulle sørge for beplantning med alle arter nyttige og frugtbare træer, bevarelse af havens mange hække, anlæg af løgplanter og af krydderurter, især de, der kunne komme hertugen til nytte i køkkenet, den rigtige behandling og beskæring af frugttræerne og den tilhørende omhyggelige opbevaring af alle havens afgrøder. Han skulle sørge for, at alle sarte planter i haven beskyttedes om vinteren og i det hele taget passe alt arbejde, der tilkom en rigtig gartner. Til

hjælp fik han fra påske og til tre uger efter Mikkelsdag hvert år stillet 8 arbejdere til rådighed, mens han resten af året måtte nøjes med tre, måske kun to eller måske fire, arbejdere i haven. Det frø, der ikke fandtes lokalt, måtte skaffes fra fremmede gartnere. Som fast årsløn fik han fri bolig i haven, 30 rigsdaler årligt foruden 2 mark lübsk ugentlig til kostpenge og endelig måtte han, dog kun efter nærmere tilladelse, få del i havens afgrøder af køkkenurter, frugt og krydderi. I Nicolai Vothmanns beretning fra 1802 (Jvf. s. 76) bemærkes, at haven da var ca. 20 skp. land, hvoraf 7—8 skp. var anvendelige til dyrkning, resten var dels lysthave, dels eng.

Da hertug Frederik i 1692 drog afsted til den krig, der samme år kostede ham livet, overdrog han den fulde pasning af haven til Peter Vothmann. Han skulle ikke blot sørge for det rent gartnermæssige, men også for afsætningen af produkterne og deraf lønne arbejderne. Hvorlænge denne ordning gjaldt, vides ikke, thi allerede næste år havde hertug Frederik Wilhelm overtaget palæet efter sin faldne broder og med det haven. Alt tyder dog på, at gartneren også havde den nye hertugs fulde tillid.

Peter Vothmann passede og forbedrede den hertugelige have fra 1689 til 1726, da han selv var blevet 60 år. På dette tidspunkt var, som før nævnt (s. 65) palæet blevet solgt af hertug-slægten og den nye ejer besluttede hurtigt at skille sig af med haven. Den blev udbudt til salg og Peter Vothmann har åbenbart ikke kunnet tænke sig at se den i fremmede hænder. I alt fald købte han, trods sin relativt høje alder, hele den store have »for sig og sine arvinger«. Den begrænsedes da af Perlegade i den ene ende og af vandløbene og vandstedet i den anden ende, og ved siderne af stadsfoged Jepsens gård og af rådsmedlem, tidl. forpagter af Rønhave, Chr. Kaadts gård, der begge lå ud til Perlegade. Handelen omfattede udtrykkelig både haven og »de deri liggende bygninger« og det understreges, at de til området hørende privilegier er medregnet. Udbetalingen var 550 rdl. lübsk og yderligere 1.000 rdl. lod grevinde Ahlefeldt blive stående foreløbig, med sikkerhed i bygningerne. Udbetalingen skaffedes tilsyneladende ved et privat lån hos amtmanden, v. Platen. Den store have var dermed kommet i familien Vothmanns besiddelse og den blev fra da af kendt som Vothmanns have.

Allerede 4 år senere, før restgælden var betalt, døde Peter Vothmann, 65 år gammel. Han havde da passet haven i alt i 42 år.

Peter Vothmann var startet med en have, der vel var ret stor af

omfang, men som for en stor del var uudnyttet, fordi jordens kvalitet ikke var den bedste. Dette søgte han på alle måder at udbedre, først ved dyrkning af grøntsager, og han øgede indtægterne ved salg af disse grøntsager og af frø. Siden tilplantede han store arealer med frugttræer og gjorde forsøg med forædling, især af æbletræerne. Han blev derved grundlægger af Nordens første egentlige planteskole for frugttræer. Han søgte stedse at forbedre sine sorter ved indkøb fra Tyskland og hans afsætning også af frugt steg efterhånden.

Peter Vothmann havde i 1663 ægtet Metta Peters fra Notmark og efter hendes død i 1704 ægtede han i 1705 Maria Thun fra Sønderborg. I sine to ægteskaber fik han i alt 7 børn, men de fleste døde som børn eller unge. Ved hans død levede kun tre af hans børn, en 30-årig datter og sønnerne Christian og Hans Peter. Det var den yngste af disse, Hans Peter Vothmann, der blev uddannet gartner og som kom til at overtage haven og gartneriet. Ved faderens død var han blot ikke færdig med sin uddannelse. Hans Peter var i januar 1831 begyndt som lærling i Gråsten hos slotsgartner Hans Petersen, der 1734 udstedte et smukt svendebrev. Derefter videreuddannedes han hos en af tidens kendteste slotsgartnere C. F. Döllner i prinsesse Sophie Hedvigs berømte lysthave udenfor København. Efter et halvt års arbejde her udstedte Döllner en fin anbefaling for den unge gartnerensvend. Moderen måtte derfor i mellemtiden overtage ikke blot ledelsen af gartneriet, men også restgælden til både grevinden og til amtmanden.

Dette har givetvis måttet forekomme alle at være en ret uoverkommelig opgave for en 44-årig enke. Kreditorerne har da også ganske tydeligt frygtet, at deres penge ikke var sikre under disse forhold. Amtmand v. Platen opsagde sit lån til betaling senest 1733, men efter forhandlinger fik Maria Vothmann en ordning om afbetaling. Imidlertid døde v. Platen allerede 1732 og det lykkedes at få en fornyet afbetalingsordning med hans arvinger. På samme måde lykkedes det at opnå en ordning af betalingen af restgælden på 1.000 rdl. til grevinden. Da hun døde 1739, var afdragene betalt efter overenskomsten og hendes arvinger har øjensynligt godkendt aftalen, så den kunne løbe videre. Helt let har det ikke været, og den frist til 1743, der var fastsat i første omgang, kunne ikke overholdes: Den forlængedes dog og i 1747 var Maria Vothmann og hendes søn endelig færdig med at betale af på denne gæld. Haven var nu alene Vothmanns ejendom.

*Fra Vothmanns have leveredes også træer til de store chaussées.
Dybbøl landevej, fot. ca. 1930.*

Enken Marie Vothmann var da blevet 60 år og sønnen var 35. Han stod da i sin bedste kraft og han arbejdede nu med alle tænkelige forbedringer af haven. Bl. a. spekulerede han på en udvidelse med en planteskole for træer. Et ret stort areal lå ubenyttet hen ved siden af haven, men kvaliteten var ikke den bedste, — det meste var fugtig eng. I 1755 var byen imidlertid villig til at sælge en del af sine besiddelser syd og øst for haven og efter forskellige forhandlinger erhvervede Hans Peter Vothmann et samlet stykke på i alt 20 skæpper land, d.v.s. ca. 1,5 ha. Et sagkyndigt udvalg på 8 bønder samt den særlig erfarne taxator Andreas Lassen fra Skovby vurderede området før handelen afsluttedes. De erklærede, at jorden godt nok ikke var den allerbedste, men dog heller ikke helt dårlig til det påtænkte formål. Værdien fastsattes til 211 rdl., 32 skill. og 3 penning. Alt var således klart til handelens afslutning, da der fra rentekammeret i København d. 8. juli indløb besked om, at man der ikke kunne godkende en handel med kommunal jord, når den fandt sted uden forudgående licitation. En ansøgning fra Vothmann til kongen

om dispensation blev afvist, men efter fornyede forhandlinger kom man endelig til et resultat: Rentekammeret gav tilladelse til, at H. P. Vothmann fik arealet i arvelig forpagtning mod en årlig afgift, foreløbig 16 rdl. årligt, dog kun på betingelse af, at han virkelig benyttede det til planteskole. Staten var på det tidspunkt meget interesseret i en forøgelse af landets træbestand og derfor villig til at støtte en sådan planteskole for trævækster, både skovtræer og frugttræer. At rentekammerets ønske virkelig blev fulgt, fremgår bl. a. af, at H. P. Vothmann nogle år senere kan levere træer til alléerne langs de nye landeveje ind mod byen Slesvig. På samme måde var det Vothmanns planteskole, der leverede alle lindetræerne til den nye by Christiansfeld, da den grundlagdes 1773. På grund af H. P. Vothmanns interesse i hærnhutternes lære var der ovenikøbet tale om en foræring.

Hans Peter Vothmann giftede sig først i 1752, 40 år gammel, måske fordi hans økonomi først da var stabiliseret. Han ægtede en 23-årig præstedatter fra Sottrup, Marie Dorothea Oest, med hvem han fik 9 børn. Også her viste hans interesse for Christiansfeld sig, idet de fleste sendtes dertil for at gå i skole, og to af dem blev hele deres liv knyttet til den hærnhuttiske menighed og de ligger begravet på Gudsageren i Christiansfeld. Flere af børnene døde dog allerede som små og af de, der blev voksne, blev to af sønnerne efterhånden gartnere.

Egentlig var det kun den ældste af disse, Johann Georg, der var udset til at følge faderen. Han fødtes d. 18. febr. 1755 og fik sin gartneruddannelse i slotshaven på Glyksborg slot. I 1784 ægtede han sin kusine Marie Johanne Margrethe Oest, en præstedatter fra Neukirchen, med hvem han fik en datter. Efter endt uddannelse vendte han hjem og bistod faderen en lang årrække. Da Hans Peter Vothmann som 82-årig skrev sit testamente, delte han sin formue og løsøre i fire lige store partier til sin hustru og de tre endnu levende børn, men han bestemmer, at den ældste skal have haven udelt og vurderer hans arvepart til 3.500 rdl. Han havde da ikke blot fået betalt hele den tyngende gæld, han var startet med, men havde fordoblet havens areal og fået opdyrket også nyerhvervelser. Hans økonomi var særdeles vel konsolideret og hans arbejde højt anset. Ikke mindst hans arbejde med planteskolen, specielt med forædling af frugttræerne, havde bragt hans ry viden om, og mange slots- og herregårdsgartnere sørgede for, at deres sønner kom i lære hos Hans Peter Vothmann.

Hans mest kendte indsats er dog vel nok forædlingen af Gråsten-æblet. Efter traditionen var en podekvist blevet bragt til Gråsten af grev Ahlefeldt, enten fra Italien eller fra Holland. Her var den podet på et højstammet æbletræ og af dette træ havde Hans Peter Vothmann så igen fået et større antal podekviste. I sin have i Sønderborg forædlede han på dette grundlag æblet, der hurtigt blev en stor succes. Det nye æble blev nu kaldt Gråstener-æblet og det spredtes i stort tal i omegnen, ja, hertugen af Augustenborg formidlede endda, at en del unge træer i 1783 solgtes fra planteskolen til Leipzig og at en ny eksport fugte i 1795, nu til Niedersachsen og Mecklenborg. Gråsten-æblet groede således allerede før 1800 i adskillige frugtplantager, både i Danmark og Tyskland. Senere fremkom adskillige varianter, således Gundestrup-Gråsteneren, der voksede på den hertugelige avlsgård Gundestrup og som efter hertugens ønske hvert år leveredes til Augustenborg.

Samtidig med at Johann Georg Vothmann hjalp faderen i have og planteskole, koncentrerede han sig også om at skrive om havebrug og gartneri. Hans første afhandling, der udkom 1783, næsten straks efter at han var blevet gartnersvend, handlede om tilberedning af æble- og pæremost. Den blev trykt som et led i regeringens forsøg på faglig oplysning for bondestanden og belønnedes med en sølvmedaille af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Han propaganderede heri for øget frugtavl ved alle gårde og bemærker, at frugten foruden at spises frisk også kan anvendes tørret eller tilberedt som most. Han bringer en række anvisninger på den nøjagtige fremstilling af forskellige mosttyper og fastslår om anvendeligheden, at »et krus most er sundere end en flaske brændevin«. Bliver mosten for gammel, kan man lave eddike deraf, af pæremosten kan man lave sirup og en god æblemest kan med fordel blandes med slåensaft til en vinagtig drik. Endelig kan det frasiiede affald med godt resultat anvendes til kvægfoder. Intet må gå til spilde. Prisskriftet kom senere i en tysk udgave og en kort oversigt over indholdet blev 1819 bragt i »Den oekonomiske Correspondent«, der udkom som ugeblad i København.

Johann Georg Vothmanns hovedværk udkom først på tysk, siden på dansk. Førsteudgaven kom i to bind 1782—83 og i en forøget i 1796 samt påny i alt fald i 1805. En forkortet dansk udgave på 328 små sider udkom så sent som 1817 og sandsynligvis har den foreligget i endnu flere udgaver. Det drejer sig om »Oekonomisch-praktischer Garten-Katechismus«, en vejledning i alle former for havebrug,

*Nicolai Vothmann.
Silbuetklip ca. 1800.
Privateje.*

specielt beregnet for landmænd. Den blev trykt i Leipzig i et første bind på 176 sider og et andet bind på 310 sider, altså et meget omfangsrigt arbejde. Af disse omhandler de 100 sider i første bind og de 110 i andet bind den egentlige køkkenhave, de 35 sider i første og 35 sider i andet bind frugthaven og de 70 sider af andet bind blomsterhaven, mens resten dels rummer en havekalender, dels indeholder almindelige anvisninger.

Alene de mange udgaver viser, at den fik en god modtagelse og en vid udbredelse. At den blev læst, fremgår bl. a. af en dagbog, der førtes af gårdejer Iversen i Kær, idet han i 1819 ligefrem afskriver et afsnit, der gav anvisning på at anlægge et godt plantebed. At fagfolk også gav værket en god modtagelse ses af, at lederen af den botaniske have i København, gartner Holbøl, gennemså og kommenterede den danske udgave fra 1817 og at samme udgave fik en meget fin anmeldelse i det landbrugsfaglige ugeskrift »Den oeconomiske Correspondent« d. 18. december 1818.

Johann Georg Vothmann nåede dog ikke selv at opleve den store succes, hans bog blev. Allerede i 1788 døde han, kun 33 år gammel. Han efterlod ingen sønner og den efterhånden aldrende far besluttede

sig da til at lade den yngre søn Nicolai gå ind i forretningen. Nicolai Vothmann var imidlertid overhovedet ikke gartneruddannet. Han havde været svagelig som barn og efter skolegang i Sønderborg almindelige skole havde man forsøgt at lade ham komme i urmagerlære hos urmager Wied i Sottrup. Det gik imidlertid ikke, bl. a. på grund af hans helbred og han fik derfor ophold hos svogeren, pastor Oest. Det lykkedes denne at afhjælpe hans høreskade ved behandling med lunken mælk og Nicolai sendtes så i købmandslære i Husum. Da det heller ikke tiltalte ham, gennemtvang han, at han fik en landbrugsuddannelse hos gårdejer Marquardsen på Krammark. Efter hans eget udsagn var dette hans lykkeligste ungdomsår. Efter end uddannelse blev han forvalter under Rundhoff i Angel, hos gårdejer Rumohr. Halvandet år senere ansattes han hos overjægermester i Løjtmark nær Kappel og her forelskede han sig i godsets franske guvernante, Johanna Elisabeth Valette, og snart efter forlovede de sig.

Således så det ud til, at Nicolai Vothmann efter et lidt uroligt ungdomsliv havde fundet en god fremtidsvej ved landbruget, da han pludselig blev kaldt hjem ved efterretningen om den ældre brors død i 1788. Både han og frøken Valette rejste til Sønderborg og d. 16. januar 1789 stod deres bryllup. Han var da 30 år gammel og parat til at tage fat i slægtens berømte have. Allerede året efter ramtes han imidlertid af ny modgang, idet hans unge hustru døde i barselseng, mens den nyfødte pige, Marie Anna Dorothea, levede. Nicolai Vothmann stod nu tilbage med en aldrende far og et nyfødt barn. Han modtog i denne situation nogle trøstende breve fra hustruens søster, Luise Jacobine Valette, der var guvernante i Glyckstadt, og uden iøvrigt at kende hende, forespurte han, om hun ville gifte sig med ham. Hun svarede ja og i 1790 blev de gift. De fik en søn og to døtre, men sønnen Peter Anton døde før faderen, i 1826. Ligesom forrige generation sørgedes også for den bedst mulige skolegang for disse børn. Fra Peter Antons skoletid er endnu bevaret en lærebog i latin, hvor der især er lagt vægt på en naturhistorie på latin, hvorved drengen har kunnet lære også de mange latinske plantnavne, som enhver gartner må være inde i.

Nicolai Vothmann gik med stor energi i gang med arbejdet i have og planteskole og i hans tid oplevede den Vothmannske have en fortsat blomstring. Efter faderens død i 1789 byggede han et stort væksthuse og han indførte hidtil ukendte stauder og blomster-

sorter. Ikke mindst arbejdede han videre med planteforædling og med udbredelsen af sine frugttræer. Men også han var interesseret i den oplysende virksomhed og i 1802 fik han i tidsskriftet »Schleswig-holsteinische Heimatkunde«, der blev udgivet i Hamborg af Niemann, trykt en stor og meget betydelig afhandling: »Einige Bemerkungen über die Obstkultur auf Alsen«. Han gennemgår her havens tilblivelse og historie, fortæller om Gråsten-æblets udvikling og understreger, hvordan unge bondesønner, der fik vejledning i haven, derefter lærte at dyrke frugttræer i de alsiske haver. Han bemærker også, at eksporten af æbler var tiltaget stærkt, og at der årligt sejledes mange skibslaster fra Sønderborg til en række Østersøhavne.

Netop det sidste, den store eksport, led imidlertid i de følgende år svære afbræk. Napoleonskrigene hindrede udenrigshandelen og den danske handelsflåde ødelagdes næsten helt i krigen med England efter 1807. Sønderborgs skibsantal faldt katastrofalt, alene 40 skibe kapredes og handelen led tilsvarende tab. For Vothmanns have betød det svære økonomiske vanskeligheder og genopbygningen efter krigen forsinkedes på grund af et meget højt renteniveau og kapitalmangel. Først i løbet af 1820-erne lykkedes det Vothmann at overvinde disse vanskeligheder og da han døde i 1831, et halvt år før sin hustru, var havens økonomi påny bragt på fode.

Nicolai Vothmann døde uden sønner og med ham uddøde gartnerfamiliens mandstamme. Den ældste datter, Marie Anne Dorothea Vothmann, havde i 1818 ægtet købmand Nicolai Thomsen. Han var en af byens større købmænd og deputeret borger, altså en anset mand i byen. Deres søn, Thomas, var kun 8 år, da bedstefaderen døde og der var således ingen i familien, der kunne drive have og planteskole videre. Hertil kom så, at købmand Nicolai Thomsen døde allerede i 1835, da sønnen var blevet 12 år. Påny sad en enke tilbage med det store foretagende og nu var der ingen uddannet søn til hjælp. Det blev derfor nødvendigt at ansætte en forvalter for det store anlæg. Det blev unge gartner Hans Valentin Heidtmann, der var født i Aabenraa 1804 og som nu kom til at bestyre haven fra 1831 til 1841.

Så snart han var gammel nok, blev Thomas Thomsen sat i gartnerlære. Han uddannedes hos slotsgartneren på Augustenborg, hvor han stod i lære i tre år og d. 26. april 1841 fik han udstedt sit svendebrev. Derefter overtog han ledelsen af haven. Også i hans tid udvides haven betydeligt. I 1860 forpagtede han således efter offentlig licitation 2

store parceller af ladegårdens jorder, i alt 4 ha. land. Om haven i hans første år haves iøvrigt gode oplysninger gennem den dagbog, som en af lærlingene, Hans Peter Petersen, førte 1845—47 og som er behandlet s. 50—59 i denne årbog. Man får et indblik i det daglige arbejde, men også i, hvilke plantesorter, der fandtes, både indenfor køkkenurter, prydplanter og frugttrær. Det er således værd at bemærke, at georginer, der første gang præsenteredes i København 1839 som noget helt nyt, i Sønderborg nævnes som noget gammel-kendt.

I 1849 havde Thomas Thomsen ægtet Magdalene Jørgensen, en købmandsdatter fra Sønderborg. De fik fire børn. Den ældste, Hans Nicolai Vothmann Thomsen brød med gartnertraditionerne og blev styrmand, senere kaptajn. Datteren Marie Dorothea ægtede i 1892 juristen, notar J. L. Jacobsen. Den yngre søn, Thomas Thomsen gik gartnervejen, og den yngste, en datter, døde allerede som tre-årig.

Thomas Thomsen døde allerede som 41-årig i maj 1864. Sønnen Thomas var da kun 10 år og påny måtte der ansættes en bestyrer, denne gang en gartner Jensen. Han ledede det Vothmann-Thomsenske gartneri og planteskole, til den yngre Thomas var færdig med sin uddannelse. Det første alvorlige skår i haven var imidlertid sket kun få måneder efter den ældre Thomas Thomsens død:

Som følge af krigen anlagdes en bred kolonnevej, — den, der siden er udvidet til Kongevej. Ved den lejlighed blev en stor stribe af haven eksproprieret. I erstatning for det ødelagte terræn betaltes efter vurdering 433 mark og 14,5 skilling lybsk. Stykket var øjensynligt skåret lige ned gennem den del af haven, der indeholdt planteskolen med de mange små nyplantede træer, for blandt det forsvundne nævnes 3.000 rødgraner, 550 netop udplantede rødgraner og 29 5-årige rødgraner. Desuden opregnes 91 5-årige ædelgraner, 147 nyplantede æbletrær og 25 store frugttrær, over 200 solbærbuske og 24 stikkelsbærbuske og 78 stauder. Også sjældnere træer faldt ved den lejlighed, nemlig en stor amerikansk valnød, en stor sørge-ask og et lombardisk nøddetræ. Når dertil føjes, at 16 alen plankeværk nedreves og at haven dermed var skåret i to dele, må man synes, at der var tale om en beskedent erstatning.

I de sidste år af Thomas Thomsen den yngres levetid fortsatte havens opløsning. Sønderborg by stod i disse år foran store udvidelser, nye veje planlagdes og nye kvarterer bebyggedes. Den oprindeligt så frit beliggende have blev nu klemmt inde i byens midte og efterhånden frasolgtes det ene grundstykke efter det andet. Da Thomas Thom-

sen døde ugift 1899 var denne udvikling i fuld gang og i de følgende år tog den fart. I årene 1901—1908 frasolgtes større eller mindre parceller, deraf 4 til byen og endelig solgtes eller frastodes i årene 1930—50 resten i 8 parceller. Da var hele området imidlertid forlængst solgt af slægten, idet gartner Jørgen Nicolaisen i 1909 havde købt hovedstykket med alle bygninger og tilhørende handelsgartneri, og i 1911 købtes det af gartner W. K. A. Diggins, den sidste gartner, der ejede den gamle, historiske have.

ÅRSBERETNINGER

HISTORISK SAMFUND FOR ALS OG SUNDEVED 1966—67

Generalforsamlingen afholdtes d. 9. marts 1967 på Sønderborghus.

Formanden, lrs. Bent Miang, bød velkommen til de 126 fremmødte medlemmer og til foredragsholderen, ingeniør Crumlin Pedersen.

Som dirigent valgtes rektor D. Keller Hansen.

Formanden indledte beretningen med at udtale mindeord over 11 medlemmer, der var døde i årets løb og mindedes herunder særligt fabrikant, ingeniør Mads Clausen, Elsmark, idet han udtalte:

»I mange år var denne gode alsing medlem af vort samfund og selvom han store virksomheds stærke udvikling kunne komme til at medføre, at interesser, der varetages af et samfund som vort, kunne blive uheldigt berørt deraf, var han sig altid sin hjemø's historie og dens landskabelige skønhed stærkt bevidst. Det viste han bl. a. ved sin rige gavmildhed overfor historiske, kulturelle opgaver. Uden at opregne alle de historiske opgaver, hvor Mads Clausen gav sin støtte, vil vi bl. a. nævne Vibæk vandmølle og Elstrup mølle, foruden at vort samfund hvert år modtog en påskønnet særlig støtte.

Der er en anden grund til at mindes Mads Clausen her i aften. Nemlig den, at han allerede, medens han levede, blev en del af vor hjemegns historie. Gennem skabelsen af sit verdensfirma på fædre-gårdens jord har han været med til at skabe en ny tid for vor egn. Dermed har det gamle Als fået et helt nyt ansigt og dette kun inden for et kort spand af år med sin virkning forhåbentlig langt fremover. Vi kunne ønske, at der, medens der endnu er nogle iblandt os, som har været med fra starten i Elsmark, af en kyndig hånd på grundlag bl. a. af samtidiges beretninger, kunne skrives en »industrihistorie« om Mads Clausen og hans Danfoss«.

Formanden aflagde derefter årsberetningen:

Samfundets medlemstal er nu 1009. Pr. 28. februar var det nøjagtig 1000. Dette er en fremgang på 64 fra sidste beretning.

Vi konstaterer denne interesse for vort samfund med stor glæde,

særlig da udviklingen er naturlig, og ikke skyldes nogen aktion for blot at tvinge tallet i vejret.

I årets løb har vi arrangeret følgende:

1. Generalforsamling i marts 1966 med forfatteren og historikeren P. Seebergs interessante foredrag om Jens Munks overvintring v. Hudson Bay og Seebergs og Torkild Hansens undersøgelse derovre.
2. Heldags-ekskursion til Rendsborg den 19. 6. 1966. Der deltog 165 personer og besøget med den gode vejledning i denne interessante fæstnings gamle bygninger var en oplevelse.
3. Forretningsudvalget deltog i Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Tønder i september 1966.
4. Efterårsekskursionen gik til Ulkebøl sogn. Det var lidt sent på året, men vi begunstigedes af kønt vejr og ganske god deltagelse på 70 personer. Mange lokale foredragsholdere havde stillet sig til rådighed. Statsskovrider Holbeks foredrag fik vi desværre ikke gennemført, da tiden løb fra os. Hr. Holbek har lovet at holde foredraget ved senere lejlighed, hvad vi er taknemmelige for. Disse sogneekskursioner vil samfundet overveje at optage som et fast led i vor årsplan.
5. Årsskriftet »Gamle Præstegårde« udkom i december og er næsten udsolgt. Forfatter og redaktør var museumsinspektør J. Slettebo, som blev takket for hans gode arbejde.
6. Slettebo har også alene holdt 3 vinterforedrag om gammel sønderjysk kunst. Deltagerantallet var mellem 30 og 45. Foredragene (alle med lysbilleder) var meget udbytterige, og bestyrelsen forstår ikke fuldt, at disse foredrag ikke opnår større deltagerantal. Formanden takkede Statsskolen for husly.

Der har været forskellige opgaver for Samfundet i årets løb. Man har bl. a. gjort en energisk indsats for at vort store samfund kan blive indlemmet i den række af amtshistoriske samfund, der kan opnå støtte af midler fra Ministeriet for kulturelle Anliggender.

Spørgsmålet har været berørt tidligere, men blev først bragt frem på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i september 1966.

Samfundet har nu haft den glæde, at Fællesforeningens styrelse, der er indstillet, i februar 1967 har indstillet os med anbefaling, og vi håber da, at et gunstigt resultat kan foreligge i løbet af sommeren

1967. Jeg vil oplyse, at formanden for det andet store historiske samfund i Sønderjylland, der sidder i Fællesforeningens bestyrelse, dér har anbefalet indstillingen. (Den 18. 5. 67 modtog vi med stor glæde et tilskud på 900,— kr. fra Ministeriet).

Vi har endvidere fra professor, arkitekt Gottlob modtaget en henstilling om at supplere en registrering af ældre, værdifulde ejendomme på Als, som han foretager, med fotografier og oplysninger. Vi har meddelt, at vi ikke kan foretage fotografieringer.

Der har været afholdt 3 bestyrelsesmøder — alle med stort arbejdsstof.

Formanden takkede alle, der gennem året havde ydet Samfundet værdifuld økonomisk støtte, både kommuner og private, og de mange, der har bistået Samfundet under ekskursioner, foredrag m. v.

En særlig tak for det gode samarbejde rettedes til »Museet på Sønderborg Slot«.

Det er vort ønske, at Historisk Samfund for Als og Sundeved også fremover må få den stadigt større tilslutning til vore opgaver og vore arrangementer, som udviklingen i en årrække har vist.

Vort samfund har i næsten 60 år vist sin eksistensberettigelse her på egnen og mener også at byde sine medlemmer store fordele for små penge.

Beretningen godkendtes.

Kassereren aflagde regnskabet, der ligeledes godkendtes enstemmigt.

På bestyrelsens vegne forelagde formanden forslag om kontingentforhøjelse fra 10,— til 12,— kr. Flere deltagere foreslog i stedet 15,— kr. og en afstemning viste stor majoritet for dette. Efter flere indlæg vedtoges uændret kontingent for unge under uddannelse og for livsvarige medlemmer, mens det almindelige kontingent sættes til 15,— kr.

Samtlige valg blev genvalg.

Dirigenten oplæste derpå de af bestyrelsen foreslåede ændringer til vedtægternes § 7 stk. 1 og 4. Efter en kort diskussion og en ændring i forslaget st. 1 vedtoges disse. Lovens § 7 lyder herefter:

§ 7: Der afholdes hvert år i marts måned generalforsamling, der indkaldes ved skriftlig meddelelse til hvert medlem eller gennem de lokale dagblade med mindst 8 dages varsel og mindst følgende dagsorden:

1. Formandens beretning.
2. Regnskabsaflæggelse.
3. Valg af bestyrelsesmedlemmer.
4. Valg af 3 bestyrelsessuppleanter.
5. Valg af revisorer og revisorsuppleanter.
6. Eventuelt.

Under »eventuelt« drøftedes sommerudflugten. Der var tilslutning til et bestyrelsesforslag om en tur til Fyn efter åbningen af den nye færgerute Fynshav—Bøjden.

Slettebo aflagde en kort beretning for museet.

Sluttelig takkede formanden og oplyste, at han henstillede til bestyrelsen at den konstituerede sig med en ny formand, idet han efter 9 års interessant og morsomt arbejde mente, at tiden var inde til at nye kræfter kom til.

Ved et senere bestyrelsesmøde overtalte bestyrelsen lrs. Miang til at fortsætte som formand mod at denne blev aflastet ved udvalgenes arbejde.

Fabrikant Mads Clausen, f. 21. 10. 1905, d. 27. 8. 1966.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstallet i 1966/67 var på godt 55.000, eller en smule lavere end året i forvejen. Den foregående år konstaterede nedgang i besøget var således ikke afløst af nogen opgang og det må atter fastslås, at det især har været sommerturisterne, der har svigtet. Skolebesøget har været uændret godt 20.000, hvoraf langt de fleste modtog vejledning eller fik omvisning. Det må bemærkes, at adskillige af landets seminarier nu besøger museet hvert år for at modtage speciel instruktion i tilrettelæggelse af museumsbesøg for skoleklasser. Museet hjælper også på anden vis lejrskolearbejdet bl. a. ved udarbejdelse af opgaver. Dets pædagogiske indsats bliver derved betydelig, men efterhånden også så tidskrævende, at kustoderne i forår og efterår — den egentlige lejrskolesæson — er fuldt optaget alene med dette arbejde.

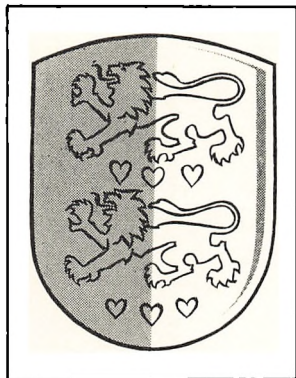
Den godt fremskridende restaurering var i vinteren 1966/67 tidskrævende for museets personale, idet sydfløjen, hvor samlinger fra 1914—18 var anbragt året før og hvor de fleste magasiner var samlet, måtte ryddes. Krigssamlingerne fandt en stærkt indskrænket plads i vestfløjens anden sal og magasinerne blev samlet meget kompakt på vestfløjens loft, beskyttet af et ekstraloft af armeret plastik. Størstedelen af udstillingerne er herefter sammenpresset i vestfløjen, men trods dette er de fleste efterspurgt af lejrskolerne. Forøvrigt er flere af udstillingslokalerne efterhånden i så dårlig stand, at der har måttet opsættes ekstra beskyttelse for at hindre loftspudsen i at falde ned. Der er næppe noget lokale, der kan anvendes mere end nogle år endnu og det må hilses med glæde, at restaureringen skrider så godt frem.

Museet har i årets løb modtaget en lang række gaver, først og fremmest til de krigshistoriske samlinger, især vedrørende grænsegendarmeriet og modstandsbevægelsen. Desuden er modtaget en del tekstiler og dragtdele foruden enkelte landbrugsredskaber. Ved køb er erhvervet en samling tryksager fra 1848 og 1863—64 og et malet voksrelief, fra ca. 1800, der muligvis forestiller et medlem af hertugslægten på Augustenborg. Endvidere er købt en kiste, en bänk og et par stole, et sæt på 6 par engelske fajancekopper foruden en del mindre ting. Til kunstaafdelingen er købt et mindre maleri med romersk motiv af C. W. Echersberg samt en af hans tegninger fra

Rom. Desuden købtes to af Haas' kobberstik efter C. A. Lorenzens norske serie og en akvarel af H. W. Lausen. Museet har modtaget ekstra statstilskud til indkøb af fotoudstyr og af en fugtighedsmåler til kunstafdelingen samt til konservering på i alt 3.700,- kr.

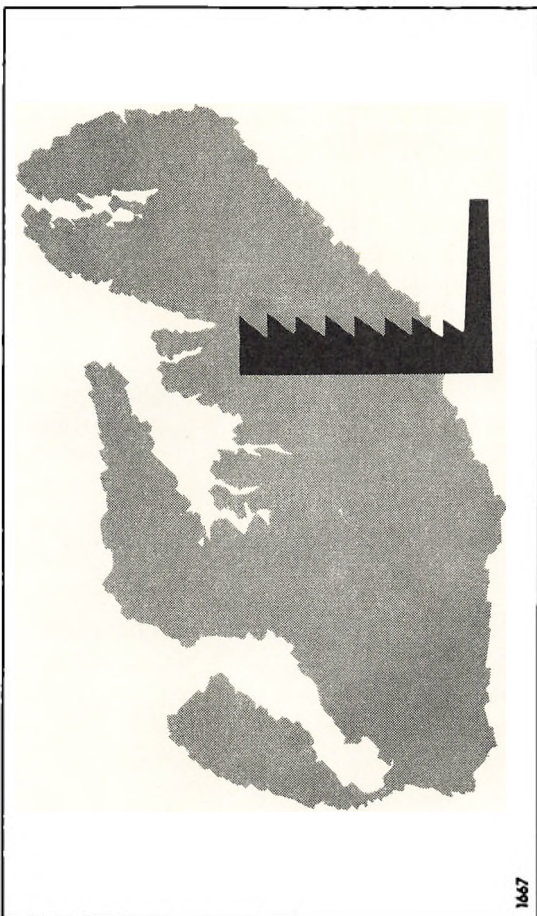
Museet har i årets løb foretaget besigtigelser af indberettede fund flere steder. I Graasten gav meddelelsen, der var givet af museets mangeårige kontakmand William Christensen, Adsbøl, anledning til udgravning af en kælder med kampestensmure og munkestens-trappe. Bygningsresterne, der kan dateres til 15—1600-tallet, må have tilhørt det ældste Graasten slot, før det flyttedes til søens modsatte bred.

Konserveringsarbejderne, især af genstande fra kulturhistorisk afdeling, er fortsat bl. a. med nogle standure, et par kirkefigurer og nogle skibsbilleder. Museets registrering af ældre landbygninger på Als er fortsat ved studenterhjælp og fotograferingen er intensiveret. Det indsamlede billedmateriale registreres nu og det har bl. a. været stillet til rådighed for professor K. Gottlob. Også registreringen af oldsagssamlingen er fortsat. Museumsinspektøren har som sædvanlig deltaget i museumsforeningens og kunstmuseumsforeningens årsmøder og har desuden deltaget i den nordiske folkemindeforskerkongres i Falun og i museumsforeningens 10-dages museumskursus i Vester Vedsted. Museets arkiv og bibliotek har været benyttet af flere besøgende, ligesom museets arbejde med besvarelse af forespørgsler er stigende.

De springende slesvigske løver fortæller, at vi bor i Sønderjylland. Her er »peent«, ville H. C. Andersen have sagt. Han kendte ikke udtrykket smadderdejligt, og ville vist heller ikke have brugt det. Det gør vi. For vi mener virkelig, vi har det rart. Der hersker de pudsige forestillinger om, hvad vi laver. Lad os røbe, at vi selv finder vore produkter spændende:

Kompressoren til Deres køleskab.
AUTOMATIK TIL REGULERING AF VARME, KULDE, STRØM OG TRYK. Selv om vi har øje for den idyl, der omgiver os, er vi rationelt og systematisk arbejdende mennesker. Det er vi af hensyn til fremtiden, i hvilken vi alle ser nye og løfterige muligheder. Hvor noget skal vokse og udvikles på den vide jord, er der brug for det, vi laver. Derfor er vejen fra det landlige til det industrielle gået med syv milleskridt på Danmarks syvendestørste ø.

DANFOSS - AUTOMATIK - FREMTID

*Der er altid en sparekasse
i nærheden...*

Sønderborg Bys Sparekasse

Hovedkontor: Jernbanegade 35

Afdelinger: Ringgade afd., Ringgade 174

Augustenborg Sparekasse

9 KONTORSTEDER PÅ ALS OG SUNDEVED